

**ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ
ΣΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΠΕΡΙΧΩΡΗΣΙ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ**

ΥΠΟ
Πρωτοπρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΙΩΑΝ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΥ

ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΠΕΡΙΧΩΡΗΣΙ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ*

ΥΠΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΙΩΑΝ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΛΟΥ**
Πρωτοπρ. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

Πιστεύω ὅτι τόσο θεμελιώδης καὶ πολυδιάστατη εἶναι ἡ ἀλληλοπερι-
χώρησις ποὺ συνδέει τὸν Χριστιανισμό μετὰ τὸν Ἑλληνισμό, ὥστε ἡ πα-
ραμικρὴ ἀπομάκρυνσις τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλον θὰ ἐπέφερε θεμελιώδη ἀλλοί-
ωσι καὶ τῶν δύο.¹

Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία καὶ ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς τεσσάρων χιλιά-
δων ἐτῶν συνεδέθησαν ἀπὸ αὐτὴν ταύτην τὴν θεμελίωσιν τοῦ Χριστιανι-
σμοῦ, ἀλλὰ ἡ προετοιμασία διὰ τὴν ἀλληλοπεριχώρησίν τοις εἶχε ἀρχὴ εἰς τὸν
τέταρτο αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ. Σ' αὐτὸ τὸ θέμα οἱ Ὁρθόδοξοι θεολόγοι ποὺ
συμφωνοῦν μετὰ τὴν ἅποψιν αὐτὴ ἀκολουθοῦν τὰ βήματα τῶν πρώτων Χρι-
στιανῶν ἀπολογητῶν, ὅπως τοῦ Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος,
Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν Εὐσεβί-
ου τοῦ ἀπὸ Καισαρείας καὶ Σωκράτους τοῦ Σχολαστικοῦ, οἱ ὅποιοι ἐθεω-
ροῦσαν τὴν Ἑλληνικὴν προπαίδεια ὡς βασικὸ ὄργανο τῆς Θείας Οἰκονομίας.
Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ ἀπολογηταὶ καὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐνεθάρρυν-
αν τὴν μελέτη τῶν Ἑλλήνων κλασικῶν συγγραφέων ὡς στοιχειῶδες κεφάλαιον
τῆς Χριστιανικῆς παιδείας, ὅχι μόνον διὰ τὴν καλλιέργειαν καὶ τὴν τέ-

* Μετάφρασις ἐκ τῆς ἀγγλικῆς ὑπὸ Σταματίου Σ. Γανιάρη, πρωτοπρεσβυτέρου.

** Ἡ παροῦσα μελέτη ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις διαλέξεως ποὺ ἐγίνετο στὸ Πανεπιστήμιον
τῆς Νοτίου Καρολίνας, Η.Π.Α. Χάρις εἰς τὴν προθυμίαν τοῦ π. Σταματίου Γανιάρη παρα-
δίδεται τώρα ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη εἰς τὸ Ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινόν.

1. Βλέπε Μεθόδιος Γ. Φούγιας, *Τὸ Ἑλληνικὸ Ὑπόβαθρον τοῦ Χριστιανισμοῦ* (Ἀθήναι
1992), ἰδιαίτερος σσ. 15-31. Constantine Cavarnos, *The Hellenic Christian Philosophical
Tradition* (Belmont, Mass. 1989).

χνη τῆς λογικῆς, ἀλλὰ καὶ διότι «πολλοὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων δὲν ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τὴν γνῶσι τοῦ Θεοῦ», καθὼς γράφει, ὁ Σωκράτης ὁ Σχολαστικός.²

Ἡ πνευματικὴ σύνθεσις καὶ φιλοσοφικοθεολογικὴ ἀλληλοπεριχώρησις Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ συνετελέσθη κατὰ τοὺς πρώτους ἑξὶ αἰῶνας, ὁπότε καὶ διεμορφώθη ἡ θετικὴ στάσις τοῦ Ὁρθόδοξου Χριστιανισμοῦ ἔναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο.

Ἀλλὰ ποιοὶ ἦσαν οἱ πρόδρομοι καὶ ποιές εἶναι οἱ ἐνδείξεις πὺν βεβαιῶνουν τὴν συσχέτιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Ὁρθόδοξου Χριστιανισμοῦ; Ἡ παροῦσα μελέτη εἶναι μὴ προσπάθεια νὰ ἀπαντήσῃ σ' αὐτὸ τὸ βασικὸ ἐρώτημα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον, ἐκτίθενται τὰ βασικὰ στοιχεῖα πὺν συνέβαλαν, ὥστε ὁ Ἑλληνισμὸς νὰ γίνῃ ὁ πρόδρομος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ δεῦτερον μέρος παρουσιάζει τὶς καταφανεῖς ἀποδείξεις τῆς συζυγίας τῶν δύο μετὰ τὸν δεῦτερον μ.Χ. αἰῶνα πὺν εὐρίσκονται εἰς τὴν γραμματεία καὶ εἰς τὰς πράξεις τῶν μεγάλων Ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ εἰς τὰ κείμενα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

A

Καθ' ὃν χρόνον ἡ σχέσις μετὰξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ παραμένει ἀκόμη πρόβλημα διὰ ὀρισμένες Χριστιανικὲς ὁμολογίες, διὰ τοὺς Ὁρθόδοξους καὶ κυρίως τοὺς Ἑλληνας Ὁρθόδοξους, δὲν εἶναι θέμα ἀμφισβητήσιμο. Ἀλλὰ οὔτε καὶ διὰ τὶς ἐκκλησίαις πὺν μελετοῦν τὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ βαθύτερα καὶ ἐξετάζουν τὴν θεολογία μέσα στὰ ἱστορικὰ πλαίσια. Κατὰ τοὺς Ἑλληνες καὶ ἄλλους Ὁρθόδοξους θεολόγους, ὅπως ὁ Γεώργιος Φλωρόφσκι καὶ ὁ Ἰωάννης Μέγιεντορφ, τὸ θέμα εἶχε λυθεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους Χριστιανοὺς θεολόγους καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τοὺς μεγάλους Καππαδόκες Πατέρες, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπεσήμαναν οὐσιαστικὴν ἀντίθεσιν εἰς τὰ ἰδεώδη καὶ εἰς τὶς ἠθικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἀξίες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, συγκρινόμενες μετὰ τὶς διδασκαλίας καὶ τὰ δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὐδεὶς μεγάλος Ἑλληνας Πατέρας ἐξέφρασε τὸ ἐρώτημα πὺν προέβαλε ὁ Τερτυλλιανός, «Ποιές εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι οἱ σχέσεις μετὰξὺ Ἀθήνας καὶ Ἱερουσαλήμ;» Δηλαδή, ἡ σχέσις γνῶσεως καὶ πίστεως. Γιὰ τοὺς Ἑλληνες Πατέρες ἡ μία συμπληρώνει τὴν ἄλλην.

2. Σωκράτης Σχολαστικός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Βιβλ. 3, κεφ. 16.

Μάλιστα μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἀπαρνήθηκαν τὶς ἀρχές τῆς κλασικῆς κληρονομίας, ὅπως ὁ Λατίνος Τερτυλιανὸς καὶ ὁ Σϋρος Τατιανὸς, ποὺ «ἀπεμπόλησαν τὸ Ἑλληνίζειν», ὅπως εἶπε ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, κατεδικάσθηκαν ὡς αἰρετικοί. Καὶ ὅταν αἰῶνες ἀργότερα, διὰ διαφόρους λόγους ἢ κλασικὴ παιδεία δὲν μετεδόθη στοὺς νέους προσηλύτους λαοὺς, ὅπως οἱ Σλαβικοὶ λαοὶ καὶ οἱ Ρῶσσοι, τοῦτο ἐθρηνήθη ὑπὸ πολλῶν εἰδικῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ ὀρισμένων θεολόγων ἀπὸ τὰ Σλαβικὰ κράτη καὶ τὴν Ρωσικὴν Ἐκκλησίαν.

Γράφοντες περὶ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Σλαβικῶν λαῶν ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, Ρῶσσοι καὶ Σέρβοι ἱστορικοί, φιλόσοφοι καὶ θεολόγοι, ὅπως οἱ E. Golubinski, V. Jagic, καὶ George Fedotov, κατέκριναν τοὺς Ἕλληνες ἱεραποστόλους διὰ τὸν λόγον ὅτι, καθ' ὃν χρόνον μετέδιδαν εἰς τοὺς Σλάβους τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ βιβλικὰ καὶ λειτουργικὰ, ἡμέλυσαν νὰ τοὺς δώσουν τὴν τέχνη τῆς λογικῆς, τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὰ ὄργανα, δηλαδή, ἐκεῖνα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ πρῶτοι διδάσκαλοι διεμόρφωσαν τὸ ἦθος, τὸ δόγμα καὶ τὸ περίβλημα τοῦ Χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος. Καὶ ὅχι μόνον οἱ Σλάβοι ἀλλὰ καὶ οἱ Ρῶσοι δὲν παρέλαβαν τὴν κλασικὴ Ἑλληνικὴ παιδεία, ὅταν ἐδέχθησαν τὴν Χριστιανικὴ πίστη. Ὡς ἐκ τούτου, ἐξ ἀρχῆς οἱ πρῶτοι Ρῶσσοι καὶ Σλάβοι Χριστιανοὶ διεμόρφωσαν βασικὰ μίαν στοιχειώδη θρησκευτικὴν γραμματεῖαν, κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ κήρυγμα καὶ τὴν ἀγιολογία. «Ἐὰν οἱ πρόγονοί μας εἶχαν μαθητεύσῃ εἰς τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα, θὰ εἶχαν ἐμπνευσθῇ ἀπὸ τὶς πηγές τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος», γράφει ὁ Γεώργιος Φεντότοφ, καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀγίου Βλαδιμήρου.

Ἀλλὰ καὶ ὁ πατὴρ Γεώργιος Φλωρόφσκυ, ὁ ὁποῖος προσεπάθησε νὰ μειώσῃ τὴν βαρύτητα τῆς κριτικῆς τοῦ Φεντότοφ καὶ Κολουμπίνσκυ, ὁμολογεῖ ὅτι «ἐπειδὴ οἱ Ρῶσσοι δὲν ἐγαλουχήθησαν εἰς τὴν κλασικὴ Ἑλληνικὴ κληρονομία δὲν ἠμπόρεσαν νὰ υἱοθετήσουν καὶ νὰ καλλιεργήσουν τὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἔκαμε τὸ Βυζάντιο νὰ εὐρίσκεται συνεχῶς εἰς τὰσιν πρὸς ἐρευνα καὶ ἀνησυχία καὶ σὲ συνεχῇ ἔντασι καὶ ἀνανέωσι».³

Οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν σπουδαιότερων θεολόγων τῆς Σλαβικῆς σχολῆς ἀναγνωρίζουν τὴν πραγματικὴ καὶ δημιουργικὴ συσχέτισι ποὺ ἐπετεύχθη μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς

3. Georges Florofsky, «The Problem of Old Russian Culture», στὸ περιοδικὸ *Slavic Review*, τόμ. 21, ἀρ. 1 (1962), σσ. 1-17, κυρίως 6-10. G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind* (New York 1960), σσ. 21-60.

τοὺς πρώτους καὶ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἀποδίδεται εἰς τὴν ἱκανότητά του νὰ ἀφομοιώσει πολλὰς Ἑλληνικὰς φιλοσοφικὰς καὶ θρησκευτικὰς ιδέας, ἔννοιες καὶ πνευματικὰς ἀξίες. Ὁ πατὴρ Ἰωάννης Μέγιεντορφ γράφει ὅτι, «ἡ υἱοθέτησι τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἡ χρησιμοποίησις πολιτιστικῶν καὶ φιλοσοφικῶν θεσμῶν Ἑλληνικῆς προελεύσεως προώθησαν τὴν “καθολικότητα” τῆς Ἐκκλησίας... Τὸ Χριστιανικὸ Εὐαγγέλιον ἔπρεπε νὰ διαδοθῇ σὲ ἕνα κόσμον ποὺ ὠμιλοῦσε καὶ ἐσκέπτετο Ἑλληνικά. Αὐτὸ δὲν ἐσήμαινε περιφρόνησι τῶν Γραφῶν ὑπὸ τοῦ Χριστιανοῦ θεολόγου... ἀλλὰ ἦτο ἕνα βασικὸ ἱεραποστολικὸ καθήκον, τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν ἀρχὴν του εἰς τὶς πρώτες Χριστιανικὰς γενεὰς καὶ συνεπληρώθη ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὀνομάζουμε “Πατέρας”».

Ὁ πατὴρ Μέγιεντορφ, ὅπως καὶ ὁ προγενέστερός του, πατὴρ Φλωρόφσκυ, καταλήγει προσθέτοντας ὅτι, «δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος νὰ γνωρίσωμε καὶ συλλάβωμε τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ νὰ εἰσέλθωμε εἰς τὸν “νοῦν” τῶν Πατέρων γινόμενοι σύγχρονοὶ τῶν πνευματικῶς, καὶ ὡς ἐκ τούτου γινόμενοι τόσο Ἕλληνες ὅσο ἦσαν καὶ ἐκεῖνοι. Ἡ θεολογία μας σήμερον πρέπει νὰ εἶναι συνεπὴς μὲ τὶς ρίζες ἐκείνων... καὶ ἐπομένως ὅλοι οἱ Ὁρθόδοξοι θεολόγοι πρέπει, ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν, νὰ γίνουν Ἕλληνες».⁴

Ἡ πορεία διὰ τὴν ἀρμονικὴ καὶ δημιουργικὴ συνταύτιση Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνικῆς σκέψεως εἶχε τὴν ἀρχὴν της εἰς τὴν συντάτησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν Ἰουδαϊσμό. Ἡ διείσδυσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Ἑγγὺς καὶ Μέσην Ἀνατολὴν ἤρχισε κατὰ τὴν δευτέρην χιλιετίαν πρὸ Χριστοῦ, καὶ πιὸ ἔντονα εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα, ὅποτε ἐγκαθιδρύθησαν ἐκεῖ ἀρκετὰς Ἑλληνικὰς ἀποικίας, πόλεις-κρατίδια. Διαπιστοῦται ὅτι «Ἰωνες», ὅπως ὠνομάζοντο εἰς τὴν Παλαιὰ Διαθήκην, ὑπηρετήσαν ὡς μισθοφόροι εἰς τὸν στρατὸ τοῦ Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος. Τελικῶς, ὁ Ἑλληνισμὸς (λαὸς, γλῶσσα καὶ πολιτισμὸς) διεδόθη καὶ ἐθεμελιώθη ἐκεῖ μετὰ τὸν ἑβδομον αἰῶνα, πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκστρατείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Πάντως, μὲ ὅλα ὅσα εἶπαμε ἕως ἐδῶ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν ἐπηρεασθῇ ὑπὸ ἄλλων, παλαιότερων πολιτισμῶν χαμιτικῆς ἢ σημιτικῆς προελεύσεως. Ἐμπορικὰς καὶ ἄλλες συναλλαγὰς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλων λαῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς συνέβαλαν στὴν ἀνταλλαγὴ ιδεῶν, λέξεων, συνηθειῶν, καὶ μύθων. Μελέτες γλωσσολογίας βεβαιώνουν ὅτι σημιτικὰς λέξεις εἰσεχώρησαν εἰς τὸ Ἑλληνικὸ λεξιλόγιον ἀπὸ τοὺς προϊστορι-

4. John Meyendorff, «Greek Philosophy and Christian Theology in the Early Church», στὸ *La Theologie dans l'Eglise et dans le Monde*, edited by D. Papadendreu (Chambésy, Genève 1984), σσ. 65-76.

κοὺς χρόνους ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, καὶ μετέπειτα. Ἀλλὰ εἶναι κυρίως λέξεις σχετικές μὲ τὸ ἐμπόριο, ὀνομασίες φυτῶν καὶ προϊόντων. Μιὰ προσεκτικὴ μελέτη δείχνει ὅτι στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ γλῶσσα ὑπάρχουν μόνον ἑβδομήντα Ἑβραϊκὲς λέξεις.⁵ Ὁρισμένες ἀπ' αὐτὲς εἰσῆλθαν εἰς τὸ Ἑλληνικὸ λεξιλόγιον ἀπὸ τὴν μετάφρασι τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, ἥτοι τὴν Μετάφρασι τῶν Ἑβδομήκοντα.

Ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐδανείσθησαν πολιτιστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλους, οὐδόλως μειώνει τὴν πρωτοτυπία καὶ δύναμι τοῦ πολιτισμοῦ των νὰ ἀσκήσῃ ἀκόμη περισσότερη ἐπίδρασι ἐπάνω στοὺς λαοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐδανείσθησαν. Ἀναμφιβόλως, ἡ ἰδιοφυΐα τῶν Ἑλλήνων συνίστατο εἰς τὴν ἱκανότητά τους νὰ δανεισθοῦν, νὰ ἀφομοιώσουν καὶ μετατρέψουν κάθε τι ποὺ εἶχαν πάρει ἀπὸ ἄλλους σὲ κάτι καινούριον καὶ μοναδικόν.

Ἡ Ἑλληνιστικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς διαμορφώσεως τῶν Ἰουδαίων, ἦτο ἐθελοντικὴ, ἦτο ἐξελληνισμός ἔσωθεν καὶ ὄχι κατόπιν βιαίας κατακτήσεως, καθὼς ἀναμφιβόλως τονίζει ὁ Franz Althem.⁶ Εἰς τὴν συνάντησι Ἑλληνισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ, ἦτο προδιαγεγραμμένο ὁ Ἰουδαϊσμός νὰ υἱοθετήσῃ τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τὴν σκέψιν, τὶς ὀνομασίες, τὶς συνήθειες, καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς ἰδέας καὶ τὸν ἀθλητισμό, μαζὺ μὲ μιὰ νοοτροπία πιὸ οἰκουμενικὴ, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ διάφορες φιλολογικὰς, ἐπιγραφικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς πηγὰς. Ὁ ἐξελληνισμός τῶν Ἰουδαίων ἔλαβε τόση μεγάλη ἔκτασι ποὺ ἀρκετοὶ νεώτεροι μελετητὲς τῆς Βίβλου προτιμοῦν νὰ ὀμιλοῦν περὶ Ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἀντὶ περὶ Παλαιστινιακοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.⁷ Αἰχμαλωτισμένοι ἀπὸ τὴν δύναμι τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας Ἀθηνῶν, Ταρσοῦ καὶ Ἀλεξανδρείας, Ἑλληνιστὲς Ἰουδαῖοι ἐνεπνέοντο ἀπὸ ἓνα πιὸ ἐλεύθερον πνεῦμα ἐν συγκρίσει μὲ τοὺς μὴ ἐξελ-

5. Κωνσταντῖνος Σιαμάκης, «Βιβλικὲς Ἑβραϊκὲς λέξεις στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ γλῶσσά», εἰς τὸ *Κοῦρος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα*, Νέα Σειρά, τόμ. 4 (Θεσσαλονίκη 1994), σσ. 351-375.

6. Franz Althem, *Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter*, 2 τόμοι (Halle: 1947-1948), τόμ. 2, σσ. 147-148.

7. Βλέπε τὸ κλασικὸ βιβλίον τοῦ Martin Hengel, *Judaism and Hellenism*, 2 τόμοι (Philadelphia, Pa. 1974). Διὰ ἄλλες ἀπόψεις βλ. Louis H. Feldman, *Jew and Gentile in the Ancient World* (Princeton, N.J. 1993). Παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τοῦ Feldman νὰ ἀναιρέσῃ τὶς ἀπόψεις τοῦ Hengel, νομίζω ὅτι οἱ κύριες θέσεις τοῦ Hengel παραμένουν πειστικὰς. Διὰ ἑλληνικὰς ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ θέματος βλέπε τὰ δύο βιβλία τοῦ Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ἑλληνισμός καὶ Ἰουδαϊσμός* (Ἀθήνα 1995) καὶ *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἰουδαϊκὴ Παράδοξις* (Ἀθήνα 1995).

ληνισθέντες Ἰουδαίους. Αὐτοὶ προετοίμασαν τὴν ὁδὸν διὰ τὴν ἐξάπλωσι τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμον.

Δύο παραδείγματα. Διὰ τοὺς Ἑλληνιστὲς Ἰουδαίους, καὶ εἰδικὰ διὰ τοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς, ποὺ ἀριθμοῦσαν πάνω ἀπὸ τὸ 80 τοῖς ἑκατὸν τοῦ Ἑβραϊκοῦ πληθυσμοῦ (5.000.000 ἕως 6.000.000), ἡ πίστις εἰς τὴν ἀποκάλυψι ἐγένεν ἀντικείμενο τοῦ «λόγου», τοῦ «νοῦ», καὶ ὑπεβλήθη εἰς συμβολικὰς καὶ ἀλληγορικὰς ἐρμηνείας. Μὲ ἄλλους λόγους, ἡ πίστις τους προσαρμόσθηκε ἀναλόγως μὲ τὸν τόπον διαμονῆς των, ὅπως τὴν Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Ἐφεσο, Κόρινθο καὶ Ρώμη, καθὼς καὶ μὲ τὴν κάθε ἐποχὴ. Διὰ τὸν Φίλωνα, εἰς τὸν ὁποῖον κατωπτρίζετο ὁ Ἀλεξανδρινὸς Ἰουδαϊσμός, ὁ κεραινοβόλος καὶ ζηλότυπος Ἰεχωβὰς τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου, ἀντεκατεστάθη ἀπὸ ἓνα ἀπομακρυσμένο, ὑπερκόσμιο καὶ μεταφυσικὸ Ἀπόλυτο Ὄν. Τὸν Ἑβραϊκὸ νόμο, ὁ Φίλων, τὸν ἐρμήνευε ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἐπὶ πλεόν, ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῆς Ἑβραϊκῆς Γραφῆς ὑπὸ τοῦ Φίλωνος καὶ ὑπὸ ἄλλων Ἑλληνιστῶν ραββίνων ἐμείωσαν τὴν διαφορὰ μεταξὺ τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου καὶ τῆς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων.⁸

Πολλοὶ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς δὲν εἶχαν μόνον προσλάβει Ἑλληνικὰ ὀνόματα, ἀλλὰ ἐπιπλέον εἶχαν υἱοθετήσει πολλὰ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ σκέψιν καὶ ἦθος στὴν νοοτροπία τους. Ἀλλὰ στὴν ἐπιθυμία τους νὰ μείνουν πιστοὶ στὸν Ἰουδαϊσμό, διεμόρφωσαν ἓνα ἐπιτυχή συνδυασμὸ ποὺ ἐπέτρεπε εἰς ἓναν Ἑβραῖο νὰ παραμείνῃ Ἑβραῖος καὶ ταυτοχρόνως νὰ ἡμπορῇ νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν «ὑψηλὴ κοινωνία τῶν Ἑλλήνων»⁹, φαινόμενο ποὺ βλέπομε καὶ εἰς τὴν στάσι τῶν πρώτων Χριστιανῶν ἔναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ Ἑλληνιστικὸς Ἰουδαϊσμός ἔφερε ἐγγύτερα δύο κόσμους σκέψεως, γεγονὸς ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους Χριστιανοὺς θεολόγους, ὅπως τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας, ὡς ἔργον τῆς θείας προνοίας. Ὅταν ὁ Χριστιανισμὸς ἀνεφύη μέσα εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ Ἑλληνοεβραϊκοῦ πολιτιστικοῦ, θρησκευτικοῦ καὶ πνευματικοῦ κόσμου, καὶ μάλιστα κάτω ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐξουσία, ἀνεπτύχθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι πολλῶν Ἑβραϊκῶν καὶ Ἑλληνικῶν ἀρχῶν.

Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸν Ἑλληνιστικὸν Ἰουδαϊσμὸν εἰς τὸν Ἑλληνιστικὸν Χριστιανισμὸ ἦτο φυσικὴ καὶ ἀναπόφευκτη. Τελικῶς, τὸ κύριο ρεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ προσέκλινε πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν παρὰ εἰς τὸν Ἰουδαϊσμὸν.

8. W. H. C. Frend, *The Rise of Christianity* (Philadelphia, Pa. 1984), σσ. 35. John J. Collins, *Between Athens and Jerusalem* (New York 1983), σ. 9.

9. Victor Tcherikover, «The Ideology of the Letter of Aristeeas», *Harvard Theological Review*, τόμ. 51 (1958), σ. 81.

Ὁ Χριστιανισμὸς τῶν πέντε πρώτων αἰώνων δὲν ἦτο μόνο Ἑλληνόφωνος εἰς Ἀνατολὴ καὶ Δύσι, ἀλλὰ καὶ Ἑλληνοφανής.

Ἡ λέξις Χριστιανισμὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο Χριστός. Οἱ δὲ ἀκόλουθοι τοῦ Χριστοῦ ὠνομάσθησαν Χριστιανοὶ καὶ ὁ τρόπος σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον ζοῦσαν ὠνομάσθη Χριστιανισμός. Οἱ Ἑλληνικοὶ ὄροι Χριστός, Χριστιανὸς καὶ Χριστιανισμὸς ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό. Αὐτοὶ οἱ ὄροι ἐθεσπίσθησαν μετὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, καὶ ἐγέναν εὐρέως δεκτοὶ μετὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα. Ὁ ὄρος Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ἐπεσκήασθη ἀπὸ τοὺς ὄρους Χριστός, προαιώνιος Λόγος, ὁ Κεχρισμένος, ὁ Μεσσίας. Τὸ ὄνομα Χριστός καλύπτει $8\frac{1}{2}$ στήλες εἰς τὸ Ταμεῖον τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐνῶ τὸ ὄνομα Ἰησοῦς, μόνο του, καλύπτει $3\frac{1}{2}$ στήλες. Τὰ τέσσερα Εὐαγγέλια ἀναφέρουν ὅτι ἐπανεὶλημμένως ἐτέθη ἡ ἐρώτησις, ἐὰν ὁ Ἰησοῦς ἦτο ὁ Χριστός. Ἐρώτησι, ἡ ὁποία εἶχε πάντοτε καταφατικὴ ἀπάντησιν. «Σὺ εἶ ὁ Χριστός» (Μάρκ. 8.29) ὡμολόγησε ὁ Πέτρος. Ἡ Χριστολογία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων τῆς Καινῆς Διαθήκης, πηγάζει περισσότερο ἀπὸ τὴν πίστιν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν παρὰ εἰς τὸν Ἰησοῦν τὸν Ναζωραῖον. Ἡ ἀπαρχή, ἡ ἄνθις καὶ οἰκουμενικὴ ἐξάπλωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ριζώθηκε ἐπάνω εἰς τὴν διδασκαλίαν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦτο ὁ Χριστός, καὶ εἰς τίς πνευματικὰς ἀξίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὡς ἱστορικὸν γεγονός, κατὰ τὴν θεμελίωσιν καὶ ἐξέλιξίν του, ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἠμπόρεσε νὰ διαφύγῃ ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες πραγματικότητες, ὅπως τὴν γλῶσσαν καὶ φιλοσοφίαν, καθὼς καὶ τὰ κοινωνικὰ ἦθη καὶ συνήθειες, καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ μέσα εἰς τὸ κενόν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐκληρονόμησε διάφορες θρησκευτικὰς, κοινωνικὰς, ἠθικὰς, ἀκόμη καὶ πολιτικὰς πτυχὰς ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό, καὶ εἰδικῶς τὸν Ἑλληνιστικὸν Ἰουδαϊσμό. Παρὰ ταῦτα, ὅμως, ἠνδρώθη μέσα σὲ μιὰ εὐρύτερη γεωγραφικὴ ἔκτασιν συνυφασμένη μὲ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν διὰ τετρακόσια πενήντα καὶ πᾶν χρόνιον.

Ὁ Παῦλος ἀπὸ τὴν Ταρσό, ὁ κορυφαῖος ἀπόστολος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐγεννήθη εἰς μίαν Ἑλληνικὴν πόλιν, ποὺ ἦτο κέντρον τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας. Κυριώτερος στόχος τῆς ἀποστολῆς του ἦσαν οἱ πεπαιδευμένοι Ἰουδαῖοι εἰς τὰ Ἑλληνικὰ ἢ Ἑλληνιστικὰ κέντρα. Κατ' ἀρχὴν ἐχρησιμοποίησε τίς συναγωγὰς ὡς ἀφετηρίαν διὰ τὴν ἱεραποστολικήν του δρασιν, εἴτε εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, Ἐφεσον, Φιλίππους, Θεσσαλονίκην ἢ Κόρινθο. Ἀλλὰ κατὰ τὴν αὐξησιν καὶ ἐξάπλωσίν του σὲ ἓνα εὐρέως ἐξελληνισμένον κόσμον ὑπὸ Ρωμαϊκὴν ἐξουσίαν, ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἕως τὴν Ρώμην, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Παύλου, ὁ Χριστιανισμὸς ἀντιμετώπισε θετικῶς τὸν ἰσχυρὸν

μαγνητισμό τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί διεμορφώθηκε ἀπὸ τὴν γλῶσσα, τὴν φιλοσοφία, τὶς θρησκευτικὲς ιδέες καὶ πολιτιστικὲς παραδόσεις του (Περὶ τοῦ Περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Παύλου ἀργότερα).

Μιὰ σημαντικὴ συνάντησι Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ἀναφέρει ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὁ ὁποῖος γράφει διὰ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἰησοῦ νὰ διδάξῃ τοὺς Ἑλληνες, καὶ τὴν περιέργεια ὀρισμένων Ἑλλήνων νὰ τὸν ἴδωσιν (Ἰω. 12.20-24). Ὁ συγγραφεὺς τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου διηγείται ὅτι ὅταν οἱ Φαρισαῖοι ἔμαθαν ὅτι πολλοὶ ἐκ τοῦ ὄχλου ἐπίστευσαν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦτο ὁ Μεσσίας ἀπέστειλαν ὑπηρέτας τοῦ ναοῦ διὰ νὰ τὸν συλλάβουν. Τότε ὁ Ἰησοῦς εἶπε, «Ἀκόμη ὀλίγον χρόνον θὰ εἶμαι μεθ' ὑμῶν... θὰ μὲ ζητῆτε καὶ δὲν θὰ μὲ εὑρετε» (Ἰωάν. 7, 30-34). Τότε εἶπαν οἱ Ἰουδαῖοι, «Ποῦ οὗτος μέλλει πορεύεσθε, ὥστε ἡμεῖς οὐχ εὐρήσομεν αὐτόν; Μήπως εἰς τὴν διασπορὰν τῶν Ἑλλήνων μέλλει πορεύεσθαι καὶ διδάσκειν αὐτούς;» (Ἰωάν. 7, 35). Αἱ φράσεις, «τῶν Ἑλλήνων» καὶ «διδάσκειν τοὺς Ἑλληνας» ἀναφέρονται εἰς τὴν παρουσία Ἑλλήνων ὅχι μόνον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησο, εἰς τὴν Ἰταλία, Μικρὰ Ἀσία, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Συρία, Παλαιστίνη, Αἴγυπτο καὶ ἄλλα. Σὲ διάστημα περισσότερο ἀπὸ 350 χρόνια ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμός, γλῶσσα, φιλοσοφία, λογοτεχνία, ἀθλητισμός καὶ ἄλλες ἐκφάνσεις τοῦ πολιτισμοῦ, εἶχαν ἐπηρεάσει κάθε κοινωνικὴ τάξι τῶν Ἰουδαίων, Σύρων καὶ ἄλλων λαῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας. Ἀπὸ τὸν ὄγδοο αἰῶνα π.Χ., ὁ Ἑλληνισμός ἐξηπλώθη εἰς τρεῖς ἡπείρους. Κανονικὰ πρέπει νὰ ὁμιλοῦμε περὶ Ἑλληνισμοῦ ὅχι μέσα εἰς γεωγραφικὰ ὅρια, ἀλλὰ περὶ τῆς ἐθνικότητος τῶν κατοίκων εἰς ἕκαστον τόπον περὶ Ἑλλήνων τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Δύσεως καὶ τῆς χερσονήσου. Ἡ Μίλητος εἰς τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ αἱ Συρακοῦσαι εἰς τὴν Σικελία, ἡ Πέλλα εἰς τὴν Μακεδονία καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια εἰς τὴν Αἴγυπτο, ἦσαν τόσο Ἑλληνικὲς πόλεις ὅσο καὶ ἡ Ἀθήνα εἰς τὴν Ἀττικὴ καὶ ἡ Σπάρτη εἰς τὴν Πελοπόννησο.

Παλαιότεροι ἀλλὰ καὶ σύγχρονοι ἐρμηνευτὲς τῆς Βίβλου δέχονται ὅτι οἱ λόγοι τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Εὐαγγελιστὴς σημαίνουν ὅτι πράγματι οἱ Ἰουδαῖοι ἐπίστευαν ὅτι ὁ Ἰησοῦς θὰ ἐπήγαινε εἰς τοὺς Ἑλληνας διὰ νὰ τοὺς διδάξῃ. Ὁ Κύριλος Ἀλεξανδρείας γράφει, «οἱ Ἰουδαῖοι τὸ ἐθεώρησαν πικρὸν» ὅτι ὁ Ἰησοῦς θὰ ἐπήγαινε διὰ νὰ διδάξῃ τοὺς Ἑλληνες.¹⁰ Δὲν εἶχε σημασία ποιοὺς Ἑλληνες ἐννοοῦσαν οἱ Ἰουδαῖοι, τοὺς Ἑλληνες τῆς Παλαιστίνης ἢ ἄλλων γεωγραφικῶν χώρων.

10. Π. Ν. Τρέμπελα, «Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον» (Ἀθῆναι 1954), σ. 273. Raymond E. Brown, S. J., *The Gospel According to John 1-XII*, 2η ἐκδ. (New York 1958), σσ. 314-318.

Εἰς ἄλλο κεφάλαιο τοῦ Εὐαγγελίου του, ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης περιγράφει ὅτι μεταξὺ ἐκείνων ποὺ ἀνέβηκαν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα διὰ τὸ Ἑβραϊκὸ Πάσχα ἦσαν καὶ ὀρισμένοι Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι ἐπλησίασαν τὸν Φίλιππον καὶ τοῦ εἶπαν, «Κύριε, θέλομεν νὰ ἴδωμεν τὸν Ἰησοῦν». Ὁ Φίλιππος τὸ λέγει εἰς τὸν Ἀνδρέα καὶ μαζὺ τὸ εἶπαν εἰς τὸν Ἰησοῦν, ὁ ὅποιος ἀπεκρίθη λέγων, «Ἦλθεν ἡ ὥρα διὰ νὰ δοξασθῇ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (Ἰωάν. 12, 20-23).

Καὶ ἐδῶ, πάλι, ὁ ὅρος «τινὲς Ἕλληνες» σημαίνει γνησίους Ἕλληνες, Γιαβανίτες (Ἰῶνες) καὶ ὄχι Ἑλληνόγλωσσους Ἰουδαίους.

Αὐτὲς οἱ περικοπὲς ἔχουν μεγάλη θεολογικὴ σημασία. Καὶ οἱ δύο ἀναγνωρίζονται ὅτι διακηρύττουν τὴν παγκοσμιότητα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὅτι εἶχε ἔλθει ἡ ὥρα διὰ νὰ θυσιάσῃ ὁ Ἰησοῦς τὴν ζωὴν του δι' ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα καὶ ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ ἠμποροῦσαν νὰ ἔλθουν πρὸς αὐτόν.¹¹ Ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων ἐπεβεβαίωσε ὅτι ἡ ἐσχάτη ἡμέρα τῆς πανανθρώπινης σωτηρίας εἶχε φθάσει. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχαίους λαοὺς πρῶτοι ἦσαν οἱ Ἕλληνες ποὺ ἐδέχθησαν τὸν Χριστιανισμό.

Ἐπὶ πλέον, ἡ χρῆσις ἐλληνικῶν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν ὄρων, ὅπως λόγος, χάρις, πλῆρωμα, τὸ δραματικὸ στοιχεῖο, ἡ ἔκφρασις «Σωτὴρ τοῦ κόσμου» καὶ ὄχι Σωτὴρ τοῦ Ἰσραήλ, ἡ ἀντιπαράθεσις εἰς τὴν φράσι «ὁ ἄνωθεν... ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς», δηλαδὴ κάτωθεν (Ἰωάν. 3, 31) καὶ μεταξὺ «πνεύματος καὶ σαρκὸς» (3, 6· 6, 63), αἰωνίου ζωῆς καὶ ἐπιγείου ζωῆς (11, 25-26), μεταξὺ τοῦ «ἄρτου ἐκ τοῦ οὐρανοῦ» καὶ τοῦ φυσικοῦ ἄρτου (6, 32), μεταξὺ τοῦ ὕδατος ὡς πηγῆς αἰωνίου καὶ τοῦ φυσικοῦ ὕδατος (4, 14), καὶ πολλῶν ἄλλων διαλογικῶν φράσεων παρουσιάζονται ὡς ἐνδείξεις ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου εἶχε δανεισθῇ ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψι, εἰδικὰ ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ καὶ στωϊκὴ. Αὐτὰ ἐπιβεβαιώνουν ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης τὸ Ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἦτο διαδεδομένο μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Διασποράς.

Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα εὐρίσκομε εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν θεολογικὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννου σὲ μιὰ ἐξιστόρησι περὶ τοῦ Ἰησοῦ ποὺ ἐξελίσσεται ὡσὰν ἓνα δράμα, τὸ ὁποῖο περιέχει ἓνα πρόλογο, δύο κεντρικὲς πράξεις καὶ ἐπίλογο. Ὁ Ἰωάννης περιγράφει τὸν διάλογο μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Σαμαρείτιδος. Ὁ διάλογος αὐτὸς δὲν εἶναι μόνον ἓνα ὠραῖο περιστατικὸ καὶ μιὰ θαυμασία θεολογικὴ περίληψις ἀλλὰ εἶναι καὶ ἓνα Ἑλληνικὸ διαλογικὸ ἀριστοῦργημα. Περιέχει ὅλα τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα ἐνὸς Σωκρατικοῦ διαλόγου, ἦτοι, τὴν θέσι, τὴν ἀντίθεσι καὶ τὴν σύνθεσι (Ἰωάν. 4, 7-42).

11. Brown, ἐνθ. ἄνωτ., σσ. 466-470.

Ἡ διήγησις ἀρχίζει μὲ μία πρότασι, προχωρεῖ σὲ μία ἀντιπρότασι, καὶ καταλήγει εἰς μίαν νέα πρότασι. Εἰς τὴν πρότασι τοῦ Ἰησοῦ, ἡ Σαμαρεῖτις ἀπαντᾷ μὲ τὴν ἰδική της διαφοροετικὴ πρότασι, ἡ ὁποία δείχνει εἴτε ὅτι δὲν κατενόησε αὐτὸ ποὺ ἤκουσε ἢ ἐσκεμμένως ἠθέλησε νὰ διαφύγῃ τὴν ἀπάντησι μὲ εἰρωνία ἢ καὶ μὲ σαρκασμὸ (11.12). Ὅταν ὁ Ἰησοῦς κατέρριψε τοὺς ἰσχυρισμοὺς της λέγοντάς της ὅτι ἐγνώριζε ποιά ἦτο, ἐκείνη ἀμέσως ἄλλαξε τὰ λόγια της.

Ἕνας ἀντιπαραθετικὸς διάλογος ἀκολούθησε. Ἡ Σαμαρεῖτις ἔφυγε ἀπὸ τὸ φρέαρ ὅπου ἦτο ὁ Ἰησοῦς καὶ ἐπῆγε εἰς τὴν πόλι Σιχάρ καὶ ἐδιηγήθη εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐκεῖ τὰ περιεργὰ ποὺ εἶχαν συμβεῖ. Μὲ τὴν σειρὰ του ὁ «χορὸς» ἐκ τῆς πόλεως ἐμαρτυροῦσε ὅτι ὁ Ἰησοῦς δὲν ἦτο μόνον ἡ «πηγὴ ὕδατος ζῶντος», οὔτε ἓνας τῶν προφητῶν ἢ ὁ Μεσσίας, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο, ἦτο ὁ «Σωτὴρ τοῦ Κόσμου» (4, 42) Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ διάλογος μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Σαμαρεῖτιδος ἐγίνε εἰς τὰ Ἑλληνικά.

Κατὰ πόσον τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου φανερῶνει τὴν οὐσιώδη ἐπίδρασι τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἢ κατὰ πόσον ἐχρησιμοποίησε τὴν Ἑλληνικὴ φρασεολογία διὰ νὰ προσηλυτίσῃ τοὺς Ἑλληνες, εἶναι θέμα ἀκαδημαϊκόν. Ἕνα γεγονὸς εἶναι θετικόν. Τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου ἀποκαλύπτει τὸ χρέος ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς τῆς ἀποστολικῆς περιόδου ὀφείλει εἰς τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ σκέψι, καὶ εἰς τὶς Ἑλληνικὰς ἀξίες καὶ πολιτισμό. Ἀναμφιβόλως εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ἐκλαϊκευμένος Πλατωνισμὸς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις ἦσαν εὐρέως διαδεδομένα καὶ ἀποδεκτὰ εἰς τὸ μορφωμένο κοινὸν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Παλαιστίνης, μέχρι τοῦ σημείου ποῦ, ὅπως εἴπομεν, διάφοροι εἰδικοὶ μελετητὲς τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου πιστεύουν ὅτι ὑπῆρχε μόνον ἐξελληνισμένος Ἰουδαϊσμός. Οἱ Ἰουδαϊκὲς πηγὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἦσαν ἤδη διατυπωμέναι εἰς τὴν Ἑλληνική.¹²

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ μᾶς ἐκπλήττῃ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἐξελίχθη ὡς Ἑλληνικὸς Χριστιανισμὸς ἐπάνω στὰ θέματα τοῦ ἐξελληνισμένου Ἰουδαϊσμοῦ. Ἐνῶ ὁ Ἰουδαϊσμός εἰς τὴν Ἰουδαίαν παρέμεινε ἰσχυρὸς, ἐν συγκρίσει μὲ τὶς βορειότερες περιοχάς, ὅπως τῆς Γαλιλαίας καὶ Σαμαρείας, καὶ αὐτὸς (τῆς Ἰουδαίας) ὑπέστη τὶς ἐπιδράσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ ἀφηγήσεις εἰς τὰ εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ Μάρκου διαπιστώνουν περισσότερο τὶς Ἑβραϊκὰς ρίζες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς διακονίας του. Ἀντιθέτως, ὁ Ἑλληνιστικὸς Ἰουδαϊσμός εἰς τὴν Γαλιλαίαν καὶ Σαμάρειαν,

12. Ἡ βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος εἶναι πλούσια. Βλέπε Martin Hengel, *The «Hellenization» of Judaea in the First Century after Christ* (Philadelphia 1983).

καθὼς καὶ εἰς τὰ κέντρα Ἑλληνικῶν πόλεων, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα θεμέλια τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου τοῦ Παύλου. Τὸ βιβλίο τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων καὶ οἱ Ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου εἰς τὴν Καινὴ Διαθήκη παρέχουν σημαντικὰς ἐνδείξεις καὶ ἐπιβεβαιώσεις.

Ἀλλὰ, πέραν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου, παρατηροῦμε ἑλληνικὰς ἐπιδράσεις καὶ εἰς τὰ ἄλλα Εὐαγγέλια. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Μάρκος περιέλαβε στοιχεῖα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς δραματικῆς τέχνης ποὺ δέσποζαν τότε εἰς τὸ Ἑλληνιστικὸ περιβάλλον. Ἐχρησιμοποίησε τὰ κυριότερα δραματικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς τραγωδίας διὰ νὰ μεταδώσῃ ἓνα ἰσχυρὸ εὐαγγελικὸ μῆνυμα. Ὁ ἀείμνηστος Sherman Johnson, εἰδικὸς μελετητὴς τῆς Βίβλου καὶ συνάδελφος εἰς τὴν ἐπιτροπὴ τῆς νέας ἀναθεωρημένης μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἰς τὴν Ἀγγλικὴν (NRSVBC), παρατηρεῖ ὅτι ὁ Μάρκος παρουσιάζει τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ τὸν κάμῃ ἀντιληπτὸν εἰς Ἑλλήνες ἀναγνώστες. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ὁ Λουκᾶς ἔθεσε εἰς τὰ χεῖλη τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ τὸν χαιρετισμό, «Χαῖρε, κεχαριτωμένη», καὶ ὄχι τὸ Σημιτικὸ «εἰρήνη ὑμῖν» (shalom), ἐχρησιμοποίησε τὸν Ἑλληνικὸν τρόπο χαιρετισμοῦ. Ὁ Λουκᾶς διηγεῖται ὅτι ὅταν ὁ Παῦλος ὑπενθύμισε εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν ἰδέα ὅτι καταγόμεθα ἐκ Θεοῦ, «γένος οὖν ὑπάρχοντες τοῦ Θεοῦ», (Πράξεις 17, 29), μεταχειρίσθη λέξεις Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ Στωϊκῶν φιλοσόφων, ὅπως τοῦ Ἐπιμενίδου καὶ τοῦ Ἀράτου (Πράξεις 14.1, 17.4, 18.4, 19.10, 20.21).

Ἀκολουθῶν τὴν μέθοδο τοῦ Θουκυδίδου, ὁ Λουκᾶς εἰσάγει τὶς ὁμιλίες του εἰς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων μετὰ προσοχῆς, ζητώντας τὴν ἔγκρισιν τῶν ὁμιλητῶν, ἀναφερόμενος εἰς τὶς συνθήκας καὶ τὶς πηγὰς τοῦ θέματος. Αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων περιλαμβάνουν περισσότερα τεκμήρια τῆς στενῆς ἐπαφῆς μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ ἄλλα βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Καὶ δὲν ἀναφέρομαι μόνο εἰς τὶς περιόδους τοῦ Παύλου εἰς τὶς Ἑλληνικὰς πόλεις. Ὁ Λουκᾶς γράφει εἰς τὶς Πράξεις ὅτι «ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν πιστῶν ἡῴξανε, οἱ Ἑλληνιστὲς Χριστιανοὶ ἤρχισαν νὰ γογγύουν ἐναντίον τῶν Ἑβραίων Χριστιανῶν, διότι οἱ χῆρες αὐτῶν παρημελοῦντο εἰς τὴν καθημερινὴν διανομὴ τῶν τροφῶν» (Πράξεις 6,1).

Ποιοὶ ἦσαν οἱ Ἑλληνιστὲς; Ἦσαν Ἑβραῖοι ποὺ ὠμιλοῦσαν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσα καὶ ἀκολουθοῦσαν Ἑλληνικὰς συνήθειες, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς συντηρητικὸς Ἑβραίους ποὺ ὠμιλοῦσαν τὴν Ἀραμαϊκὴν, πρᾶγμα ποὺ προξενοῦσε προστριβές; Οἱ «Ἑλληνιστὲς» ἦσαν Ἕλληνες καὶ ὄχι ἑλληνόφωνοι Ἰουδαῖοι. Ὁ H. J. Cadbury, διακεκριμένος ἐρμηνευτὴς τῆς Βίβλου καὶ εἰδικὸς στὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ, γράφει ὅτι «Ἑλληνι-

στές» ἦσαν ὄχι Ἑλληνόφωνοι Ἑβραῖοι ἀλλὰ Ἕλληνες. Ὁ ὅρος «Ἑλληνιστές» ἦτο μιά παραλλαγή τοῦ «Ἕλληνες». Ὁ Λουκᾶς ἀγαποῦσε τὴν ποικιλία στὶς λέξεις καὶ γι' αὐτὸ χρησιμοποιοῦσε τοὺς ὅρους Ἑλληνιστές καὶ Ἕλληνες ἐναλλάξ, ὅπως εἰς τὶς Πράξεις 9.29 καὶ 11.20. Κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Cadbury, ἡ πρώτη Χριστιανικὴ κοινότης περιελάμβανε καὶ γνησίους Ἕλληνες. Ἀναμφιβόλως, ἐξ αἰτίας τῆς ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς ὁ Χριστιανισμός, ποὺ ξεκίνησε μὲ Ἰουδαϊκὲς προϋποθέσεις, κατόρθωσε νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς παγκόσμια θρησκεία.¹³

Ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἐνδείξεις τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τοῦ βιβλίου τῶν Πράξεων ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὑπόλοιπὴ Καινὴ Διαθήκη. Εἰς τὴν περιγραφὴ τῆς μεταστροφῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὸν Χριστιανισμό, ὁ Λουκᾶς διηγεῖται ὅτι εἰς τὸν δρόμο πρὸς Δαμασκὸν ὁ Παῦλος εἶδε ἓνα λαμπρὸ φῶς νὰ λάμπῃ γύρω του, καὶ καθὼς ἔπεσε χαμαί, ἤκουσε τὴν φωνὴ τοῦ Χριστοῦ νὰ τοῦ λέγει, «Σαούλ, Σαούλ, τί με διώκεις, σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λατίζειν» (Πράξεις 26,24). Αὕτῃ ἦτο μία ἑλληνικὴ παροιμιακὴ φράσις. Τὸ «πρὸς κέντρα λατίζειν» ἐσήμαινε τὸ νὰ μάχεσαι κατὰ τῆς βουλήσεως τῶν θεῶν. Ἐπὶ παραδείγματι, εἰς τὸν Προμηθεᾶ Δεσμώτη, ὁ Αἰσχύλος παρουσιάζει τὸν Ὠκεανὸ νὰ συμβουλεύῃ τὸν Προμηθεᾶ νὰ δείξῃ ταπεινώσει καὶ ὑπακοὴ στὸ θέλημα τοῦ βασιλέως τῶν θεῶν, διότι ἡ ἀνυποταγὴ εἶναι «ὥσάν νὰ λατίζῃς σὲ καρφιά» (οὐκοῦν ἔμειγε χρώμενος διδασκάλῳ πρὸς κέντρα κῶλον ἐκτενεῖς). Εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα, ὁ Αἰσχύλος παρουσιάζει τὸν Αἰγισθο νὰ ἀποκρίνεται εἰς τὴν ἀποδοκιμασίᾳ τοῦ Χοροῦ ποὺ λέγει, «πρὸς κέντρα μὴ λάκτιζε, μὴ παίσας μογῆς».¹⁴ Ἐχει παρατηρηθῇ ὅτι δὲν ὑπάρχει παράλληλη φράσις σὲ καμμία Ἑβραϊκὴ ἢ Σημιτικὴ πηγὴ.

Εὐρίσκονται πολλὰς ἀκόμη ἐνδείξεις τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὴν λοιπὴν Καινὴ Διαθήκη. Ὑπάρχουν διάφορες σχολές ποὺ προσπάθησαν νὰ ἀντιληφθοῦν καὶ νὰ ἰδοῦν τὸν Παῦλο καὶ τὶς ἐπιστολὰς ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιά. Μία σχολὴ τὸν βλέπει ὡς ἀνεξάρτητα σκεπτόμενο, μία ἄλλῃ τὸν βλέπει ὡς μυστικιστὴ θεολόγο. Ἱστορικοὶ τῆς συγκριτικῆς θρησκείας τὸν μελετοῦν κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν αἰρέσεων καὶ θρησκευμάτων τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ἄλλοι εἰδικοί τῆς Βίβλου, εἶναι ὡσαύτως διηρημένοι. Ὅρισμένοι τὸν μελετοῦν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ραββινικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἄλλοι, ὅμως, παράλληλα μὲ τοὺς σπουδαστὰς τῆς μεταγενεστέρως ἀρχαιότητος ἱστορικοῦς, φιλολόγους καὶ θεολόγους, τονίζουν ὅτι ὁ καλῦτερος τρόπος νὰ μελετήσουμε

13. H. J. Cadbury, *The Beginnings of Christianity*, ed. by F. J. Foakes-Jackson καὶ K. Lake (London, 1933), σ. 59.

14. Αἰσχύλος, *Προμηθεὺς Δεσμώτης*, I, 323, Ἀγαμέμνων, I, 1624.

τὸν Παῦλο εἶναι νὰ τὸν ἰδοῦμε μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ θρησκευτικοῦ, φιλοσοφικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ κλίματος τοῦ ἐξελληνισμένου Ἰουδαϊσμοῦ.

Ὁ Helmut H. Koester, καθηγητὴς στὸ Harvard καὶ ἐπιστημονικὴ ἀϋθεντία, γράφει τὰ ἑξῆς: «Σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοσι, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Παῦλος, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕψος τοῦ κηρύγματός του καὶ τὸν τρόπον ὑποστηρίξεως ἰδεῶν, βασίζεται εἰς τὴν διαλογικὴ μέθοδο συζητήσεως τῶν Κυνικῶν καὶ Στωϊκῶν. Γενικά, ἡ ρητορικὴ του ἐκπαιδευσίς ἦτο Ἑλληνικὴ μᾶλλον παρὰ ἐνὸς Ἰουδαίου ἐκ Παλαιστίνης». Ὁ Dr. Koester προσθέτει ὅτι ἕνας λόγος ποῦ ὑποτιμᾶται ἀπὸ μερικοὺς τὸ ἑλληνικὸ ὑπόβαθρο τοῦ Παύλου εἶναι ἡ ἀξιοθρήνητη διάβρωσις στὴν μάθησι τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τοὺς σπουδαστές». ¹⁵

Οἱ γνώμες αὐτὲς τοῦ διακεκριμένου ἐπιστήμονα δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττουν. Ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία καὶ παράδοσις εἶχαν ἀναγεννηθῇ καὶ υἱοθετηθῇ ὡς τρόπος ζωῆς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες, Ρωμαίους, Ἑβραίους, Σύρους καὶ ἄλλους, εἰδικὰ μετὰ τὴν ἡγεμονία τοῦ Ὀκταβίου Αὐγούστου. Οἱ συνθῆκες κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα μ.Χ. εὐνοοῦσαν τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία εἰς τὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, τόσον εἰς τὴν πρωτεύουσα Ρώμην ὅσο καὶ εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἦτο δημιουργὸς τῆς ἐξελληνισμένης Ἑβραϊκῆς κοινωνίας. Ὁ μόνος τρόπος νὰ ἐννοήσωμε τὴν Ἑλληνικὴ ὑπόστασι τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ τρόπου ἐκφράσεως τοῦ Παύλου εἶναι διὰ μέσου τῆς ἐπανεξετάσεως τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ πνευματικοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς του. Οἱ ἀρχικὲς δυσφορίαι ἐναντίον τῶν ἰδεῶν καὶ θεολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Παύλου ἦλθαν ἀπὸ Ἑβραίους Χριστιανούς, οἱ ὅποιοι κατέκριναν καὶ δὲν κατανοοῦσαν τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα τοῦ Παύλου. Τὸν ἀπεδοκίμαζαν σκληρῶς καὶ τὸν κατηγοροῦσαν διὰ περιφρόνησι καὶ προδοσίαν Χριστιανικῶν ἀληθειῶν, ὅπως τὶς ἐδέχοντο ἐκεῖνοι, καὶ ὅτι τὶς ἀντικατέστησε μὲ Ἑλληνικὰς ἰδέας ¹⁶.

Ἄν καὶ ἡ ἀκριβὴς τοποθέτησι τοῦ Παύλου μέσα στὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς του εἶναι ἀκόμη ἀντικείμενο μελέτης, ἡ ἐπικρατοῦσα ἐπιστημονικὴ γνώμη εἶναι ὅτι ἀνETRάφη εἰς Ἑλληνικὸ περιβάλλον. Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦτο πολὺ διαδεδομένη, γνωστὴ ὅχι μόνον εἰς τὸν Παῦλο, τὸν Πέτρο, τὸν Ἰωάννη καὶ τὸν Ἰάκωβο καὶ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους ἐκ Γαλιλαίας, ἡ

15. Helmut H. Koester, «Paul and Hellenism», στὸ *The Bible in Modern Scholarship*, ἐκδ. J. Philip Hyatt (Nashville, 1965, σ. 187.

16. S. Pines, «The Jewish Christians of the early centuries of Christianity according to a new source», *Proceedings of the Israel Academy of Science and Humanities*, τόμ. 2, 13 (1968), σσ. 239, 249-250.

όποια ἦτο γνωστή ὡς «Γαλιλαία τῶν Ἑθνῶν», ἀλλὰ καί εἰς τὸν Ἰησοῦν ἐκ Ναζαρέτ. Ἐπὶ πλέον, ἡ γραμματεία τῆς Κοινότητος τῶν Ἑσσαιῶν (Qumran or Dead Sea Scrolls), ἀποκαλύπτει ὅτι ἀκόμη καί εἰς τὶς πλέον συντηρητικὰς ομάδες ἤκμαζαν ἰδέες ποὺ δείχνουν τὸν ἐξελληνισμό τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

Ἡ λογοτεχνία καθὼς καὶ ἡ ἱστορία τῆς τέχνης ἐπιβεβαιώνουν ὅτι δὲν ὑπῆρχε μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Ἑβραϊκοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ τρόπου ἐκφράσεως. Ἰουδαϊκὰ σύμβολα, ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, ἐπιτάφια ἐπιγράμματα ἀποτελοῦν τρανὴ ἀπόδειξι διὰ τὸν εὐρύτατο ἐξελληνισμό τῆς ζωῆς τῶν Ἑβραίων, γεγονὸς ποὺ ὠδήγησε εἰς τὸν πρῶτο ἐξελληνισμό τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ Ἑλληνικὸ παιδαγωγικὸ σύστημα ἐχρησιμοποιεῖτο ἐξ ἴσου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, τῶν Ρωμαίων, Σύρων καὶ Ἰουδαίων... καὶ ἡ «κοινὴ» Ἑλληνικὴ γλῶσσα ὠμιλεῖτο ἀπὸ ὅλες τὶς κοινωνικὰς, ἐμπορικὰς καὶ πνευματικὰς τάξεις ἀνθρώπων. Ἡ «κοινὴ» ἦτο καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ Παύλου. Ἀναμφιβόλως, ὁ Χριστιανισμὸς ἐκυφορρήθη μέσα εἰς τὴν γαστέρα τοῦ Ἑβραϊσμοῦ ἀλλὰ ἐγαλουχήθη μέσα εἰς τὴν ἀγκάλῃ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.¹⁷

Ὅταν ὁ Παῦλος ἔγραψε διὰ τὸν «ἄγραφον νόμον τῆς συνειδήσεως», ὅπως εἰς Ρωμ. 2.14 καὶ Α' Κορινθ. 5,1, ἐχρησιμοποιοῦσε λόγους Ἑλλήνων φιλοσόφων. Ἡ εὐνοϊκὴ τοποθέτησις τοῦ ἔναντι τῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς «ἀγνώστου θεοῦ» (Πράξεις 17,23, Ρωμ. 2,14) καὶ ἡ ἀπὸ μέρους τοῦ ἀφομοίωσις τῆς ἠθικῆς τῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων τῆς Ταρσοῦ, ὅπου εἶχε γεννηθῇ, ὅπως εἰς Πράξεις 17,28, Α' Κορινθ. 15,33, Γαλάτας 6.7-8, Τίτον 1,12, φανερώνουν ὅτι ἡ θύραθεν παιδεία τοῦ Παύλου δὲν ἦτο ἐπιφανειακὴ ἀλλὰ διαβρωτικὴ τῆς ὅλης προσωπικότητός του.¹⁸ Τὸ χρέος τοῦ Παύλου πρὸς τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς του κατοπτρίζεται μέσα στὶς ἐπιστολὰς του. Ἰδοὺ μερικὰ ἀκόμη παραδείγματα.

Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν του (7.24) φοβούμενος ὅτι θὰ νικηθῇ εἰς τὸν ἀγῶνα μεταξὺ τοῦ γραπτοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, ὅπως εἶχε ἐγχαράχθῃ εἰς τὴν Ἀγία Γραφή, καὶ τοῦ νόμου ἢ τὶς ὑπαγορεύσεις τοῦ νοῦ καὶ τῆς συνειδήσεώς του, ὁ Παῦλος ἀναφώνησε, «ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος, τίς με ρύσεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου;» Καὶ ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ μὲ τὴν διαβεβαίωσι ὅτι εὗρηκε τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν νίκη μόνον μὲ τὴν δύναμι τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ κραυγὴ ἀγωνίας ἀλλὰ καὶ νίκης τοῦ Παύλου μᾶς ὑπενθυμίζει πολὺ τὸν Ἐπίκτητο, τὸν καλῦτερο ἐρμη-

17. E. R. Goodenough, «Paul and the hellenization of Christianity», στὸ συλλογικὸ βιβλίο *Religions of Antiquity*, ed. by J. Neusner (Leiden 1962), σσ. 23--68.

18. Adolf Deissmann, *Paul, A Study in Social and Religious History* (New York 1957), σσ. 77-78.

νευτὴ τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Στωϊκοὶ συνεταύτιζαν τοὺς ἀγῶνας τοῦ ἀτόμου μὲ τοὺς ἀγῶνας ἑνὸς ἀθλητοῦ ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἀνταγωνίζεται εἰς τοὺς πειρασμοὺς ποὺ ὠθοῦν εἰς ἠθικὴν πτώσιν: «Οὗτος ἐστὶν ὁ ταῖς ἀληθείαις ἀσκητῆς, ὁ ... γυμνάζων ἑαυτόν. Μείνον, τάλας, μὴ συναρπασθῆς. Μέγας ὁ ἀγὼν ἐστίν, θεῖον τὸ ἔργον, ... τοῦ Θεοῦ μέμνησο, ἐκείνον ἐπικαλοῦ βοηθὸν καὶ προστάτην...».¹⁹

Ὅταν ὁ Παῦλος γράφῃ εἰς τοὺς Κορινθίους, «εἴτε Παῦλος, εἴτε Ἀπολλῶς, εἴτε Κηφᾶς, εἴτε κόσμος, εἴτε ζωή, εἴτε θάνατος, εἴτε ἐνεστώτα, εἴτε μέλλοντα, πάντα ὑμῶν ἐστί» (Α' Κορ. 3,22), δανείζεται μιὰ ἔκφρασι τῶν Στωϊκῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδίδασκαν ὅτι «ὄλα ἀνήκουν σὲ ὅλους». Ἀλλὰ ὁ Παῦλος ἐχρησιμοποίησε τὸ Στωϊκὸ ρητὸ μὲ μιὰ παραλλαγὴ διὰ νὰ μὴ σκανδαλίσει τοὺς ἀναγνώστας του. Εἰς ἄλλο μέρος τῆς ἰδίας ἐπιστολῆς (4.8) κάμνει χρεῖαν μιᾶς εἰρωνείας καὶ σαρκασμοῦ ποὺ συνήθιζαν νὰ λέγουν οἱ Ἑλληνες φιλόσοφοι ἐναντίον ἐκείνων ποὺ ἀγνοοῦσαν νὰ ἐφαρμόσουν τὸ Δελφικὸ ἀπόφθεγμα «γνῶθι σαυτόν», ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἐνόμιζαν ὅτι ἐγνώριζαν, ἐνῶ δὲν ἐγνώριζαν ὅτι δὲν ἐγνώριζαν. Ὅταν γράφῃ εἰς τοὺς Κορινθίους, «εἰ τις δοκεῖ σοφὸς εἶναι ἐν ὑμῖν ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, μωρὸς γενέσθω, ἵνα γένηται σοφὸς» (Α' Κορ. 3,18), μᾶς ὑπενθυμίζει τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος γράφει, ὅτι ὁ σοφὸς ἄνθρωπος εἶναι αὐτὸς ποὺ γνωρίζει ἑαυτόν, ὅτι δὲν εἶναι καταρτισμένος διὰ τὴν μελέτη τῆς σοφίας.

Περιγράφων τὴν ὁργανωμένη Ἐκκλησίαν ὡς ἕνα ζῶντα ὄργανισμό, ὡς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ (Ἐφεσ. 1,22, Ἐφεσ. 5,23, Κολασ. 1,18 καὶ 24) ὁ Παῦλος μετεχειρίσθη ἕνα βιολογικὸ σχῆμα λόγου ποὺ ἐχρησιμοποιοῦσαν οἱ Στωϊκοί. Οἱ Στωϊκοί, ὅπως ὁ Ζήνων, ὁ Κλεάνθης καὶ ὁ Ποσειδώνιος, διὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴν γένεσι τοῦ κόσμου, τὴν παραλλήλιζαν μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύσι. Ἐννοοῦσαν τὸν κόσμον ὡς μιὰ ζῶσα ὑπαρξίς, ἕνα ζωτικὸ ὄργανισμὸ ἐνωμένο μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὸν λόγον, προικισμένο μὲ εὐρεῖα ποικιλία. Ἄν καὶ εἶναι ἕνας, ὁ κόσμος ἔχει ποικιλία, ἀλλὰ ἡ ποικιλία του τοῦ δίδει ὄχι μόνο ὠραιότητα ἀλλὰ καὶ ἁρμονία καὶ τάξι²⁰, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν κατὰ πολὺ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις εἶναι ὄργανισμὸς ἀποτελούμενος ἀπὸ πλῆθος πιστῶν.

Ἕνα ἀκόμη παράδειγμα τοῦ πῶς ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις καὶ ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία συζοῦν εἰς τὸν νοῦν τοῦ Ἀπ. Παύλου. Εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴν του (5.13-21) ὁ Παῦλος συμβουλεῖ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ πρέπει νὰ

19. Ἐπίκτητος, *Ἐγχειρίδιον*, fr. 77.

20. Samuel Enoch Stumpf, *Socrates to Sartre: A History of Philosophy*, 5η ἐκδ. (New York 1993), σσ. 113-120.

ζοῦν πνευματικὰ ἐλεύθεροι, νὰ μὴ ὑποτάσσονται εἰς τὸν ζυγὸν τῆς δουλείας, εἴτε δουλείας τῶν παθῶν τῆς σαρκὸς εἴτε τῶν αὐστηρῶν διατάξεων τοῦ νόμου. Ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία εἶχε θέσει ὡς βασικὸ ὅρο τῆς διδασκαλίας τῆς τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ σωτηρία καὶ εὐτυχία τοῦ ἀτόμου συσχετίζονται μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἐλευθερία. Ὁ Ἐπίκτητος, ἄριστος ἀντιπρόσωπος τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας, ἐκήρυττε τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὶς ἐπιθυμίες τῆς σαρκὸς. Ὅταν ὁ Παῦλος ἔγραφε πῶς ὁ Ἰάκωβος, ὁ Κηφᾶς καὶ ὁ Ἰωάννης ἦσαν στυλοὶ («δοκοῦντες στυλοὶ εἶναι» Γαλ. 2.9), ἐχρησιμοποιοῦσε παράφρασι τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Εὐριπίδου.²¹ Καὶ εἰς ἄλλες ἐπιστολὰς τοῦ ὁ Παῦλος ὁμιλεῖ μὲ ὅρους οἱ ὁποῖοι καθαρὰ φανερῶνουν τὸ χρέος του εἰς τὴν Ἑλληνικὴ σκέψι.

Ἐτονίσσαμε πρῆγουμένως ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ παραλληλισμοὶ ὄχι μόνον μεταξὺ τοῦ Ἐπικτήτου καὶ τοῦ Παύλου, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ ὁλοκλήρου τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς γραμματείας τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας. Τονίζουμε ὅτι εἰς ἀμφοτέρω ὑπάρχουν τὰ ἴδια ὀνόματα, ἐπίθετα, ἀντωνυμίες, ρήματα καὶ ρηματικὲς ἐκφράσεις, προθέσεις, σύνδεσμοι, μόρια, καθὼς καὶ παρομοία σύνταξις. Ἰδοὺ δύο παραδείγματα. Ὁ Ἐπίκτητος γράφει: «Ὁ θέλει οὐ ποιεῖ, καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ». Καὶ ὁ Παῦλος διακηρύττει: «Οὐ γὰρ ὁ θέλω τοῦτο πράσσω, ἀλλ' ὁ μισῶ τοῦτο ποιῶ» (Ρωμ. 7,15). Ὁ Ἐπίκτητος καὶ ὁ Παῦλος χρησιμοποιοῦν παρομοίους ὅρους διὰ νὰ περιγράψουν τὸ βραβεῖο νίκης δι' ἓνα ἀθλητὴ. «Δὸς μοι ἀπόδειξιν, εἰ νομίμως ἤθλησας», γράφει ὁ πρῶτος. Καὶ ὁ Παῦλος γράφει εἰς τὸν μαθητὴ του Τιμόθεο: «Ἐὰν δὲ καὶ ἀθλῇ τις, οὐ στεφανοῦται, ἐὰν μὴ νομίμως ἀθλήσῃ» (Β' Τιμ. 2,5). Φράσεις ὅμοιες ἢ ταυτόσημες, ὁμοιομορφίες εἰς τὴν γλῶσσα, τὴν σκέψι καὶ τὶς διδασκαλίες μεταξὺ τῆς Καινῆς Διαθήκης γενικῶς καὶ τοῦ Ἐπικτήτου ἔχουν συλλεγῇ ὑπὸ τοῦ Douglas S. Sharp²² εἰς παλαιὰ μὲν, ἀλλὰ ἀξιόλογο καὶ χρήσιμη ἀνθολογία. Ὁ Παῦλος, ἦτο καὶ γνώστης πολλῶν Ἑλληνικῶν παροιμιῶν, ὅπως «φθεῖρουσι ἦθη χρηστὰ ὁμιλῖαι κακαί» (Α' Κορινθ. 15,33), ρητὸν ποὺ ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀθηναῖο ποιητὴ Μένανδρο, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε διδαχθῇ ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο.

Ὅταν ὁ Παῦλος περιγράφει τὴν μυστικὴ συνάντησί του μὲ τὸν Χριστὸ εἶναι πλησιέστερος μὲ τὸν Ἑλληνικὸ παρὰ μὲ τὸν Ἑβραϊκὸ μυστικισμό. Διὰ τὸν Παῦλο, ὁ αἰεὶ ζῶν Χριστὸς εἶναι τὸ αἰεζῶνον πνεῦμα. Διὰ τοῦτο ὁ Χριστὸς εἶναι πάντοτε παρὼν εἰς τὴν γῆ, ζεῖ μέσα εἰς τὸν ἄνθρωπο, καὶ κατευ-

21. Ἐπίκτητος, *Διατριβαί*, 4. 1. 128-131 εἰδικῶς στὴ σ. 151· Αἰσχύλος, *Ἀγαμέμνων*, 897, Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* 75.

22. Douglas S. Sharp, *Epictetus and the New Testament*, London 1974.

θύνει τὸν ἄνθρωπο. Ἐν συγκρίσει μὲ ἄλλους Ἰουδαίους θεολόγους, ὁ Παῦλος εὕρισκει μεταξύ τῶν Ἑθνικῶν αὐτὸ ποῦ ἦτο κοινὴ γνῶσις μεταξύ τῶν Ἑλλήνων, ὅτι ὁ ἄγραφος νόμος τῆς συνειδήσεως ἔχει θεῖαν προέλευσιν (ὅπως εἰς τὴν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλέους). Ἐπίσης προσέδιδε ἠθικὴ ἀξία εἰς τοὺς Ἑλλήνες, οἱ ὅποιοι εἶχαν φθάσει εἰς τὸ σημεῖο νὰ λατρεύουν καὶ τὸν ἄγνωστο Θεὸ (Ρωμ. 3,29). Ἡ θεολογικὴ γλῶσσα τῆς Δευτέρας Ἐπιστολῆς τοῦ Πέτρου εἶναι ἕνας συνδυασμὸς Ἑλληνιστικῆς θρησκευτικῆς γλώσσης καὶ Ἰουδαϊκῶν ἀποκαλυπτικῶν ἀντιλήψεων. Ἕνας σύγχρονος εἰδικὸς γράφει ὅτι ἡ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ὁρολογία εἰς τὸ κεφάλαιον 1,3-11 τῆς Β' Πέτρου εἶναι ἴσως ἡ πιὸ Ἑλληνιστικὴ εἰς ὁλόκληρην τὴν Καινὴ Διαθήκην.²³ Ὅταν ὁ συγγραφεὺς γράφει ὅτι ὁ Χριστὸς ἔδωσε εἰς τοὺς μαθητὲς του καὶ τοὺς ἀκολουθοῦντες του τὴν δύναμι νὰ διαφύγουν τὴν φθορὰ τοῦ κόσμου, καὶ νὰ «γίνωνται κοινωνοὶ θείας φύσεως», καὶ ὅτι εἰς τὴν συντέλεια τοῦ χρόνου «ἡ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα κατακαήσεται» (Β' Πέτρου 3,10), χρησιμοποιεῖ Ἑλληνικὰ φιλοσοφικὰ καὶ θρησκευτικὰ νοήματα.

Παράλληλα μὲ τίς Πλατωνικὰς καὶ Στωϊκὰς ἀρχάς, ἔχουν ἐντοπισθῇ καὶ Πυθαγόρειες ἐπιδράσεις εἰς τὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Πυθαγόρειες διδασκαλίαι ἐξαπλώθησαν ταχέως τὸν πρῶτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα καὶ ἐξαικολούθησαν νὰ ἀκμάζουν εἰς τὰ κέντρα τῆς Μεσογείου κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα μ.Χ. ὡς Νεοπυθαγορειανισμός. Οἱ ἀπόψεις του συνέβαλαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Μεσοπλατωνισμοῦ καὶ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Νεοπυθαγόρειες διδασκαλίαι προσπαθοῦσαν νὰ ἐπισκιάσουν τὸν εἰδωλολατρισμὸν καὶ νὰ προωθήσουν τὴν ἀνώτερη ἐκ Θεοῦ σοφία. Διεκήρυτταν μιὰν ἀντίληψιν τῆς θεότητος ἀνωτέραν ἐκείνης ποῦ ἦτο κοινῶς διαδεδομένη καὶ ἐδίδασκαν τὴν ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν δυνατότητα τῆς «ὁμοιώσεως τῷ Θεῷ». Ἐπιπροσθέτως, τὰ Πυθαγόρεια «ἀκούσματα» ἢ «σύμβολα», Πυθαγόρειοι παράδοσις, συνέβαλαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἀφηγήσεων, ἀκόμη καὶ τῶν διδασκαλιῶν εἰς τὴν Καινὴ Διαθήκην. Ἕνας σύγχρονος εἰδικὸς τῆς Καινῆς Διαθήκης διακρίνει ἕνα Πυθαγόρειον «ἀκούσμα» εἰς τὴν Κυριακὴ Προσευχή, τὸ «Πάτερ ἡμῶν...», καὶ ἕνα ἄλλο εἰς τίς δοξασίας τῶν ἐν Κολοσσαῖς χριστιανῶν, τίς ὁποῖες ἀπεκλήρυξε ὁ Παῦλος εἰς τὸ κεφάλαιον 2, 8, 16, 18, 20-23. Ὁ Johan C. Thom συγκρίνει καὶ ἀναλύει διάφορες ἀρχὰς καὶ διδασκαλίαι εἰς τὴν Καινὴ Διαθήκην καὶ τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφικὴν γραμματεία καὶ εὕρισκει πολλὰς ὁμοιότητες μεταξύ των. Ἐν ὀλίγοις, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ποῦ φανερώουν ὅτι τὰ Νεοπυθαγόρεια «ἀκούσματα» καὶ οἱ διδασκαλίαι τῆς Καινῆς Διαθήκης συνυπῆρχαν εἰς τὸ ἴδιον ἠθικὸν καὶ θρη-

23. Richard J. Bauckham, *The Oxford Companion to the Bible* (New York 1993), σ. 588.

σκευτικό περιβάλλον τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.²⁴ Ὃταν ὁ Παῦλος γράφει, «ἐγὼ γὰρ ἔμαθον ἐν οἷς εἰμὶ αὐτάρκης εἶναι» (Φιλιπ. 4,11), χρησιμοποιοεῖ τὴν γλῶσσα τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν Στωϊκῶν, οἱ ὅποιοι ἐτόνιζαν πολὺ τὴν ἀρετὴν αὐτὴν. Ὃταν ἐρωτοῦσαν τὸν Σωκράτη «ποιός εἶναι ὁ πῖο πλούσιος στὸν κόσμος;», ἐκεῖνος ἀπαντοῦσε: «ἐκεῖνος ποὺ ἀρκεῖται εἰς τὰ ὀλίγα».²⁵

Ὑπάρχουν ἀρκετεῖς ἀκόμη ἐνδείξεις τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὴν Καινὴ Διαθήκη. Λέξεις ποὺ περιγράφουν τὶς ιδιότητες τοῦ Θεοῦ, ὅπως «ἄφθαρτος», «ἀόρατος», κατὰ τὸ Κολασ. 1,15 καὶ 1 Τιμ. 1,17, εἶναι δανεισμένες ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ καὶ θρησκευτικὴ σκέψι. Ὁ φιλόσοφος Ἐπίκουρος (341-270 π.Χ.) συνεβούλευε, «Πρῶτον πίστευε ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει» καὶ εἶναι «ἄφθαρτος» καὶ «μακάριος».²⁶ Καὶ ὁ Φίλων ἐχρησιμοποίησε τοὺς ἴδιους ὅρους διὰ τὶς ιδιότητες τοῦ Θεοῦ. Γράφει ὅτι ὁ Μωϋσῆς ἐπέβαλε τὴν θανατικὴν ποινὴν σὲ ὄσους εἶχαν ἀρνηθῇ τὸν ἀληθινὸ Θεό, τὸν «ἄφθαρτον» καὶ «ἀγέννητον», καὶ ἐλάτρευαν τοὺς φθαρτοὺς θεοὺς.

Ἡ ἐννοία τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὡς ἐμπιστοσύνη, πεποιθήσις, βεβαιότης πηγάζει ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς ρητορικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἡ Ἑλληνικὴ θεωρία τῆς ρητορικῆς ἐνήργησε ὡς ὑπόβαθρο ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίχθηκαν διάφορες ἀντιλήψεις περὶ τῆς πίστεως εἰς τὸν Ματθαῖον, Μάρκον, Λουκᾶν, Ἰωάννην, Παῦλον, Ἰάκωβον καὶ Πέτρον. Ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης, οἱ Ἑβραϊκῆς ἀντιλήψεις περὶ τῆς πίστεως εἶχαν συνδεθῇ μὲ Ἑλληνικὰς ἰδέας καὶ ἀντιλήψεις, κάνοντας εὐκολώτερη τὴν υἱοθέτησίν της ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό. Ὁ καθηγητὴς Kinneavy σὲ πενήντα ὁλόκληρες σελίδες περιγράφει πολὺ διαφωτιστικὰ πῶς μορφὲς Ἑλληνικῆς ρητορικῆς ἐπηρέασαν Ἑβραίους καὶ Χριστιανούς συγγραφεῖς κατὰ τὴν Ἑλληνορωμαϊκὴν ἐποχὴ. Καὶ προσθέτει ὅτι ἡ ἐννοία τῆς πίστεως εἰς τὴν Καινὴ Διαθήκη σχεδὸν πάντοτε ὁμοιάζει μὲ τὴν Ἑλληνικὴν ἰδέαν τῆς πειθοῦς ἢ πεποιθήσεως. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐξ ἀπόψεως γλώσσης, παιδείας καὶ κοινωνικῆς ζωῆς ἦτο τόσο ἐντονὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐγράφησαν τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὥστε ἦτο ἐντελῶς ἀπίθανον οἱ συγγραφεῖς τῶν νὰ μὴ ἐγνώριζαν τὰ ἀποτελεσματικὰ ὄργανα πειθοῦς ποὺ ἐχρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν διδακτικὴν, πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν τῶν ζωῶν.

Ἡ ὑπαρξὶς περισσοτέρων ἀπὸ 37 Ἑλληνικῶν πόλεων εἰς τὴν Παλαίστι-

24. Johan C. Thom, «Don't Walk on the Highways: The Pythagorean Akousmata and Early Christian Literature», *Journal of Biblical Literature*, τόμος 113, ἀρ. 1 (1994), σσ. 93-112.

25. Στοβαῖος, *Ἀνθολόγιον*, ἐκδ. C. Wachsmuth καὶ H. Hense, 5 volumes (Berlin, 1884-1912), τ. 4, 43.

26. Διογένης Λαέρτιος, *Ἐπίκουρος*, χ. 123· Φίλων, *Μωϋσῆς* II. 171.

νη, καὶ ἡ εὐρεῖα ἐπίδρασις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας, παιδείας, ἀθλητισμοῦ καὶ ἐμπορίου ἐκεῖ, συνέβαλε τὰ μέγιστα εἰς τὸν ἐξελληνισμό τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ Ἑβραῖοι συμμετεῖχαν ὡς ἐλεύθεροι πολῖτες εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων. Μεταξὺ τῶν πρώτων χριστιανῶν οἱ περισσότεροι ἦσαν ἀπὸ τῆς ἐξελληνισμένης ἐβραϊκῆς κοινότητος εἰς τὴν Ἑλληνικὴν πόλιν, εἰδικὰ εἰς τὴν Γαλιλαίαν. Ὡς ἐκ τούτου, ἕνας χριστιανὸς ποὺ ὠμιλοῦσε ἢ ἔγραφε Ἑλληνικὰ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Καινῆς Διαθήκης θὰ ἐχρησιμοποιοῦσε τὴν λέξιν «πίστις» μὲ τὴν Ἑλληνικὴν τῆς ἔννοια — τῆς πειθοῦς. Ὁ Kinneavy ἔχει ἀναλύσει 491 περιπτώσεις τῆς λέξεως «πίστις» καὶ τοῦ ῥήματος «πιστεύω» καὶ διαπιστώνει ὅτι πολὺ ὀλίγες ἀπὸ αὐτὲς ἀπέχουν ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν ἀντίληψιν τῶν ὅρων αὐτῶν²⁷. Καὶ ἄλλοι φιλοσοφικοὶ καὶ θρησκευτικοὶ ὅροι εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ τὸν πρώϊμο Χριστιανισμό, ὅπως οἱ λέξεις «μετάνοια», «μεταστροφή», «καιρὸς», «δόξα», «αἵρεσις», «θεοφάνεια» καὶ πολλὲς ἄλλες, εἶχαν συγκεκριμένη σημασίαν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ρητορικὴν καὶ φιλοσοφικὴν παιδείαν. Κατέληξαν νὰ χρησιμοποιοῦνται πολὺ συχνὰ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τοὺς πρώτους χριστιανούς διὰ νὰ προωθήσουν τὴν ἰδικήν των χριστιανικὴν παιδείαν. Ἡ νέα Πόλις τοῦ Θεοῦ (ἡ χριστιανικὴ πόλις-Ἐκκλησία) ἐκκληρονόμησε, καὶ συνέχισε νὰ χρησιμοποιοῖ, τὴν ἀρχαίαν παιδείαν μέσα στὸν χώρον τῆς χριστιανικῆς παιδείας.²⁸ Δὲν ἐπῆλθε ἀπροόπτη ρῆξις, μόνον συνέχεια ἀλλὰ καὶ τροποποιήσις.

Ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωϊκοὶ ἤσκησαν μόνιμη ἐπίδρασιν εἰς τὶς ἰδέας, ἐκφράσεις καὶ τύπους ἐπὶ τοῦ Ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ Πλατωνικὲς καὶ Νεοπλατωνικὲς ἀπόψεις περὶ τῆς «μονάδος», «δυάδος» καὶ «τριάδος», «οὐσίας» καὶ «τύπου», συνέβαλαν εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν δογμάτων. Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, ἡ ἰδέα τῆς πίστεως εἶχεν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν Πλατωνικὴν ἀντιπαράθεσιν μεταξὺ τῶν ἀενάων ἀρχέτυπων καὶ τῶν ἐφήμερων τύπων (Ἑβρ. 8. 1-5) Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου «χρησιμοποιοῖ ρητορικὰ σχήματα χαρακτηριστικὰ τῆς περιόδου αὐτῆς». Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὑπάρχουν ἅνω τῶν ἐξήντα ἄλλων συγγραμμάτων γύρω ἀπὸ τὸν μεταγενέστερον Ἰουδαϊσμό καὶ πρώϊμο Χριστιανισμό, ὅπως τὰ Δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὰ Γνωστικὰ Εὐαγγέλια, τὰ Ἀπόκρυφα τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ Ἀποστολικά ψευδεπίγραφα, τὰ ὅποια περιέχουν ἀναρίθμητες ἐνδείξεις τῆς ἐπιδρά-

27. James L. Kinneavy, *Greek Rhetorical Origins of Christian Faith: An Inquiry* (New York 1987), σσ. 101-150.

28. Werner Jaeger, *Early Christianity and Greek Paideia* (Cambridge, Mass. 1961), σσ. 6-26.

σεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπάνω εἰς τὸν Ἰουδαϊσμό τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ζωῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὰ πρῶτα 250 χρόνια.

Ὡς κατακλείδα εἰς τὸ πρῶτο τοῦτο μέρος τῆς ἀνὰ χειρὸς πραγματείας, θέτω καὶ πάλι τὸ ἐρώτημα... Ποιοί, λοιπόν, ἦσαν οἱ πρόδρομοι εἰς τὴν ἀλληλοπεριχώρησι Ἑλληνισμοῦ καὶ Ὁρθοδόξου Χριστιανισμοῦ; Διὰ τὸν πιστόν, ἡ εὐλογος ἀπάντησις εἶναι... ὁ Θεός· βεβαίως ὁ Θεός. Ὁ Θεός ὡς Παγκόσμιον Πνεῦμα, ὁ πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν, ὅστις ὑπάγει ὅπου βούλεται, ὁ Θεός ποῦ ἐνεργεῖ «πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως» (Ἐβρ. 1.1). Ἀναμφιβόλως, ἡ Καινὴ Διαθήκη, τὸ βασικώτερον βιβλίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, περιέχει θεῖες ἀποκαλύψεις καὶ αἰώνιες ἀλήθειες. Κατὰ πόσον τὰ Ἑλληνικὰ θεολογικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην πρέπει νὰ κατέχουν δευτέρη ἀξία ἐν συγκρίσει μὲ αὐτὰ ποῦ θεωροῦνται Ἰουδαϊκῆς ἢ Παλαιστινιακῆς προελεύσεως, εἶναι θέμα συζητήσιμο. Πιστεύω ὅτι ὁποιαδήποτε αὐστηρὴ διάκρισις μεταξὺ τοῦ Παλαιστινιακοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καί, ἐπομένως, μεταξὺ Παλαιστινιακοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι ἐσφαλμένη.

Ἡ χρῆσις Ἑλληνικῶν νοημάτων, ἀντιλήψεων καὶ λέξεων ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν πνευματικὴν κληρονομίαν ἐγένετο σκοπίμως διὰ τὴν προώθησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐνα ἀκόμη κλασικὸν παράδειγμα εἶναι ἡ χρῆσις τῆς λέξεως Κύριος. Ἡ χρῆσις τῆς λέξεως Κύριος εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν θρησκείαν συνέβαλε ὥστε ὁ Χριστιανισμὸς νὰ προσελκύσῃ τοὺς πιστοὺς τῶν αἰρέσεων αὐτῶν, πρῶτον ποῦ ἐξηγεῖ διατὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἱεραπόστολοι ἐτόνιζαν περισσότερο τὸν τίτλον αὐτὸν τοῦ Χριστοῦ ὑπεράνω τῶν ἄλλων. Ὁ θρίαμβος τοῦ Χριστιανισμοῦ στηρίζεται ὅχι εἰς τὸν Ἰησοῦν τὸν Ναζωραῖον ἀλλὰ εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστόν.²⁹ Ἐκεῖνο ποῦ προσεπάθησα νὰ τονίσω μέχρι τώρα εἶναι ὅτι ὑπῆρξαν πολλοὶ παράγοντες ποῦ ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ὄργανα τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς συζυγίας Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ὅπως ἡ ἐξάπλωσις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τῆς Ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἰδανικῶν, ἡ Ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου, καὶ οἱ πρωτοπόροι Ἑλληνιστὲς Ἰουδαῖοι, ὅπως ὁ Φίλων καὶ εἰδικὰ ὁ Παῦλος. Ὅπως ὁ Παῦλος ποῦ ἀποτελεῖ τὸ κατεξοχὴν παράδειγμα, ἔτσι καὶ οἱ ἐξελληνισθέντες Ἰουδαῖοι ἦσαν οἱ πρῶτοι μεταξὺ τῶν προδρόμων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ πρῶτοι ἱεραπόστολοι ἦσαν κυρίως οἱ ἐξελληνισθέντες Ἰουδαῖοι καὶ ἀκολούθησαν Ἕλληνες προσήλυτοι στὸν Χριστιανισμό.

29. Kinneavy, ἔργ. μνημ., σ. 62. Helmut Koester, *History, Culture and Religion of the Hellenistic Age*, 2η ἐκδ. (New York 1995). G. B. Caird καὶ L. D. Hurst, *New Testament Theology* (Oxford, 1995), σσ. 11, 283.

Οι ἐξελληνισθέντες Ἰουδαῖοι προετοίμασαν τὴν ὁδὸν καὶ διὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες παρέμειναν σημαντικὴ πηγὴ διὰ προσηλύτους εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Εἰς αὐτοὺς ὀφείλεται κατὰ τὸ πλεῖστον ὁ ἀρχικὸς Χριστιανισμός. Οἱ περισσότεροι Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς ἦσαν ἐξελληνισμένοι καὶ ἐξοῦσαν εἰς Ἑλληνικὰς πόλεις. Ὡς ἐκ τούτου ὠμιλοῦσαν, ἐδιάβαζαν, ἐγράφαν, ἐσκέπτοντο καὶ ἐλάτρευαν εἰς τὴν Ἑλληνικήν. Πρώτιστο παράδειγμα ἦτο ἡ Ἑλληνόφωνη Ἑβραϊκὴ κοινότης τῆς Ρώμης. Ἀπὸ τῆς 534 Ἑβραϊκὰς ἐπιγραφὰς ποὺ εὑρέθησαν σὲ ἀνασκαφὰς εἰς τὶς κατακόμβες τῆς Ρώμης, 76% ἦσαν εἰς τὴν Ἑλληνικήν, 1% ἦσαν Ἑβραϊκὰς, Ἀραμαϊκὰς, Ἑλληνορωμαϊκὰς, Ἀραμαϊκὰς-Ἑλληνικὰς, καὶ 23% στὴν Λατινικήν. Ἡ Ἑβραϊκὴ κοινότης εὐρίσκετο εἰς τὴν Ρώμην ἀπὸ τὸ 100 π.Χ. Προφανῶς ἦτο Ἑλληνογλῶσση κοινότης, ποὺ ἐξηγεῖ διατὶ ἡ πρώτη χριστιανικὴ κοινότης ἐκεῖ ἦτο Ἑλληνογλῶσση.³⁰ Βέβαια ἡ Ρώμη, ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ καὶ ὡς «πόλις Ἑλληνίς», εἶχε γίνει δίγλωσση αἰῶνες προτύτερα.

Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ μάθησις ἦσαν τόσο πολὺν διαδεδομένες εἰς τὰ χρόνια τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ μετέπειτα, ὥστε νὰ καταστεῖ ἀδύνατον νὰ ἐκμηδενισθοῦν ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιθέσεως ὀρισμένων ἀντιφρονοῦντων μεταξὺ τῶν πρώτων χριστιανῶν, ὅπως τοῦ Τερτυλλιανοῦ, Τατιανοῦ καὶ Ἐπιφανίου τῆς Κύπρου, οἱ ὅποιοι ἀπέρριπταν τὴν Ἑλληνικὴν παιδείαν ὡς ἀντίθετη εἰς τὴν πίστι καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς παρήγαγε μιὰ τόσο ἰσχυρὴ ἐνότητα καὶ μαγνητισμὸν διὰ μέσου τῶν αἰῶνων, ὥλοκληρωμένη καὶ διάπλστα ἀνοικτὴ ἐπικοινωνία ἰδεῶν, ποὺ ἐπλούτιζε καὶ συνάμα ἐπλούτιζετο ἀπὸ ἄλλους, ποὺ τελικὰ ἀπετέλεσε ἓνα οὐσιῶδες κεφάλαιο τοῦ ἱστορικοῦ Χριστιανισμοῦ. Περὶ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνος τὸ Ἑλληνικὸ στοιχεῖο εἶχε βαθεῖα ριζωθῇ μέσα εἰς τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν. Καὶ παραδόσεις δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ χλιαρὴ διατήρησις ὠραίων ἀναμνήσεων, ἀλλὰ μιὰ πάλιν μεταξὺ μιᾶς δυναμικῆς σοφίας καὶ ζωντανῆς παραδόσεως τοῦ παρελθόντος μὲ νέους πραγματοποιήσιμους ὁραματισμούς. Ὁ καρπὸς αὐτῆς τῆς συμπλοκῆς εἶναι πάντοτε κάτι τὸ νέο ἀλλὰ συνάμα κάτι τὸ παλαιὸν — μιὰ ἀρμονικὴ σύνθεσις τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου.

Ὅμως, καθὼς ὁ Ἑλληνισμὸς ἐμπλούτισε τὸν Χριστιανισμόν, ἐκ παραλήλου ὁ Χριστιανισμὸς μετεμόρφωσε τὸν Ἑλληνισμόν. Ἡ ἐξ ἀρχῆς αὐτὴ συνάντησις καὶ ἀρμονικὴ σύνδεσις μεταξὺ τῶν δύο ἐνισχύθη καὶ ἐμπλουτίσθη ἀκόμη περισσότερο κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Πράγματι, ἦτο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς χιλιετίας ποὺ ἐπετελέσθη ἡ αλληλοπεριχώρησις τοῦ

30. Harry J. Leon, «The Greek Inscriptions of the Jews of Rome», στὸ *Greek - Roman and Byzantine Studies*, τόμ. 2.1 (1959), σσ. 47-49.

Ὁρθοδόξου Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι πολὺ ἐνωρὶς, ἤτοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἐγγράφησαν τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης, Ἑλληνες φιλόσοφοι ἐθεωροῦντο «διδασκτοὶ Θεοῦ» καὶ οἱ πνευματικὲς ἀξίες τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς προπαίδεια διὰ τὴν ἐπιτυχή διάδοσι τοῦ Ὁρθοδόξου Χριστιανισμοῦ.³¹

Β'

Ὅταν κατὰ τὸν δεῦτερο αἰῶνα ὁ Χριστιανισμὸς ἀντεμετώπισε πιὸ ἐντατικὰ τὸ Ἑλληνικὸ διανοητικὸ περιβάλλον, ἡ πλειονότης τῶν χριστιανῶν δὲν εὑρισκαν τὴν θρησκεία των ἀντίθετη πρὸς τὶς Ἑλληνικὲς ἠθικὲς καὶ πνευματικὲς διδασκαλίες. Χριστιανοὶ διανοούμενοι τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου αἰῶνος, ὅπως ὁ Ἰουστίνος, ὁ μάρτυς καὶ φιλόσοφος, ὁ Ἀθηναγόρας ὁ Ἀθηναῖος καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ Κλήμης καὶ Ὡριγένης, εὑρισκαν τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν Ἑλληνικὴ ἠθικὴ νὰ συγγενεύουν μὲ τὴν χριστιανικὴ πίστι.

Ἡ δύναμις, ἡ ὁμορφιὰ καὶ ἀνωτερότης, ἡ βαθεῖα ἐπίγνωσις τῆς ἀληθείας, τόσο καταφανὲς εἰς τὴν Ἑλληνικὴ ἔννοια περὶ ἀνθρώπου, ἔκαμαν τόση αἰσθησι εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἀπολογητὲς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς, πού ὀρισμένοι ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ συνδυάσουν καὶ τὶς δύο παραδόσεις εἰς μίαν. Ἐὰν προσέξομε εἴτε τοὺς πρῶτους ἀπολογητὲς, ὅπως τοὺς Ἰουστῖνο, Κλήμεντα καὶ Ὡριγένη, ἢ τοὺς μετέπειτα Πατέρες, ὅπως τοὺς Βασίλειον Καισαρείας, Γρηγόριον τὸν Νύσσης, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, Φώτιον, Ἰωάννην Μαυρόπουλον καὶ πολλοὺς ἄλλους, θὰ διακρίνουμε προσήλωσι εἰς τὴν χριστιανικὴ πίστι ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴ σκέψι καὶ τὰ προϊόντα τῆς.

Οἱ Ἑλληνες ἐθεωροῦσαν τὸν παρόντα χρόνον ὡς προερχόμενον ἐκ θελήματος Θεοῦ, τὸν κόσμον ὡς καλὸν καὶ ὠραῖον καὶ ὡς δῶρο Θεοῦ· τὸν ἄνθρωπον ὡς ἓνα ὄν, πού ἔχει κλίσι πρὸς τὰ πνευματικὰ καὶ τὰ ὑλικά. Ἐνα ὄν μὲ προορισμὸν τὸ καθ' ὁμοίωσιν πρὸς τὸν Θεόν, φθάνον εἰς τὸ στάδιο τῆς θεώσεως διὰ τῆς παιδείας καὶ καλλιεργείας τῆς διανοίας, τῆς θεωρίας καὶ ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, καὶ τῆς καλλιεργείας τοῦ πνεύματος. Ἡ θρησκευτικὴ ἔννοια τῶν Ἑλλήνων περὶ ἀνθρώπου δὲν ἦτο ἀντίθετη πρὸς τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ ἀνθρώπου ὡς εἰκόνα καὶ ὁμοίωμα Θεοῦ. Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὁ Πλατωνισμὸς, Ἀριστοτελισμὸς καὶ Στωϊκισμὸς, ἔβλεπε

31. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, «Ὁμιλίαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς», ὁμιλία 44, ἐκδ. J. P. Migne, P.G. 69, 1028 L.

εἰς τὸν κόσμον τὴν ἐνέργεια καὶ πρόνοια τοῦ Θεοῦ, τὴν θεία παρουσία εἰς τὴν δημιουργία τοῦ κόσμου ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν νοῦν, τὴν ζωὴν καὶ τὶς ἐμπειρίες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀνθρώπινη εὐφυΐα ἐθεωρεῖτο ὡς μία διαρκὴς δημιουργικὴ καὶ προοδευτικὴ ἐνέργεια τοῦ Δημιουργοῦ. Ἡ θεία παρουσία εἰς τὸν νοῦν, εἰς τὸ δημιουργικὸ πνεῦμα καὶ εἰς τὶς ἠθικὰς ἀρχὰς τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἦσαν κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων, ἔκαμε πιὸ εὐκόλη τὴν ἐπαφὴν μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.

Πολλοὶ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ διδάσκαλοι, ὅπως ὁρισμένοι ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων καὶ Ἀπολογητῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἀνατραφεῖ μέσα σὲ ἀνώτερο διανοητικὸ περιβάλλον, εἶχαν μαθητεύσει σὲ ἐθνικὰ σχολεῖα διὰ νὰ διδαχθοῦν τὴν κλασικὴν παιδείαν καὶ ἐφοδιάσθησαν μὲ μιὰ βαθειὰ ἐκτίμησι τῆς σοφίας τῶν μὴ χριστιανῶν προγόνων των. Προσωπικὰς ἐντυπώσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ ἡ στοιχειώδης παιδεία παραμένουν μονίμως μέσα μας. Ὡς ἐκ τούτου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς χριστιανοὺς ἀπὸ κοινωνίας ὀλιγότερο καλλιεργημένους πνευματικά, οἱ μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ θεολόγοι τοῦ πρώτου Χριστιανισμοῦ, ἀπὸ τὸν δεῦτερον αἰῶνα καὶ μετὰ, εὗρισκαν χρήσιμα στοιχεῖα σοφίας εἰς τὰ βιβλία τῶν Ἑλλήνων κλασικῶν.

Εἰς τὴν προσπάθειά των νὰ ἐλκύσουν τὶς πεπαιδευμένες τάξεις καὶ τοὺς διανοουμένους τῆς ἐποχῆς των καὶ νὰ συμβιάσουν τὴν χριστιανικὴν πίστιν μὲ τὸν Ἑλληνικὸν λόγον καὶ ἐπιστήμην, οἱ χριστιανοὶ ἀπολογητὲς ἐστήριζαν τὰ ἐπιχειρήματά των καὶ ἐξηγοῦσαν τὴν πίστιν των εἰς γλῶσσα ἀνωτέρας μορφώσεως, ποὺ ἦτο καταληπτὴ καὶ εὐπρόσδεκτη εἰς τοὺς συγχρόνους των. Ἐχρησιμοποιεῖτο δὲ ὄχι μόνον ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀλλὰ καὶ γλῶσσα ἀνωτέρου ἐπιπέδου. Ἐπὶ παραδείγματι, τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐγράφθησαν εἰς τὴν «κοινὴν» γλῶσσαν, τὴν καθομιλουμένην Ἑλληνικὴν, ἐνῶ ὁρισμένοι Ἀποστολικοὶ Πατέρες καὶ οἱ Ἀπολογητὲς ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Ἀττικὴν διάλεκτον, καὶ ἡ Ἑλληνικὴ τῶν γλῶσσα ἦτο περισσότερον καλλιεργημένη ἀπὸ τὴν διάλεκτον τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Καθὼς ἤδη ἐσημειώσαμε, ἡ χριστιανικὴ στάσις ἐναντὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ποιήσεως καὶ παιδείας διεμορφώθη πολὺ ἐνωρὶς, ἤτοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων καὶ προπαντὸς ἀπὸ τοὺς Ἀπολογητὰς. Εἰς τὴν Πρώτην Ἀπολογία του, ἀπευθυνόμενη εἰς τὸν Ρωμαῖον Αὐτοκράτορα Ἀντώνιον Πιον καὶ τὸν υἱοθετημένον υἱὸν τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου, ὁ Ἰουστίνος, ὁ Φιλόσοφος καὶ χριστιανὸς μάρτυς (χα. 110-165) ἐξηγεῖ... «Τὸν Χριστὸν πρωτότοκον τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐδιδάχθημεν καὶ προεμνήσαμεν λόγον

δντα, οὗ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε, καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες χριστιανοὶ εἰσι, καὶ ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλήσι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς».³²

Ὁ Ἰουστίνος ἐπίστευε εἰς τὴν θεία προέλευσι καὶ μορφὴ πάσης ἀληθείας καὶ εἰς τὴν ἀγαθότητα ὅλων τῶν ἀτόμων ποὺ ἠγάπησαν καὶ προσεπάθησαν νὰ ζοῦν σύμφωνα μὲ αὐτήν. Εὗρηκε τὴν ἀλήθεια εἰς τὸν Πλάτωνα, συγκεκριμένα εἰς τὸν Τίμαιον, σχεδὸν ταυτόσημη μὲ τὴν ἀλήθεια εἰς τὴν Βίβλον. Γνωρίζομε ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἐδανείσθη ἀπὸ τὸν Μωϋσῆ, ὅπως προτείνει ὁ Ἰουστίνος. Εἰς τὴν Δευτέραν Ἀπολογία, κεφ. 13, ὁ Ἰουστίνος ἐπῆγε πιὸ πέρα λέγων, «ὁμολογῶ, οὐκ... ἀλλότρια ἐστὶ τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ... ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστὶ...».³³ Ὁ Ἰουστίνος ἀποκαλεῖ τοὺς φιλοσόφους «δοσίους» καὶ τὴν φιλοσοφία ἓνα πολύτιμο ἀπόκτημα. Εἰς τὸν Διάλογο μὲ τὸν Ἑβραῖο Τρύφωνα, ὁ Ἰουστίνος προσθέτει, «Ἔστι γὰρ τῷ ὄντι φιλοσοφία μέγιστον κτῆμα καὶ τιμιώτατον θεῷ, ὃ τε προσάγει καὶ συνίστησιν ἡμᾶς μόνη, καὶ ὅσοι ὡς ἀληθῶς οὗτοι εἰσὶν οἱ φιλοσοφία τὸν νοῦν προσεσχηκότες».³⁴

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἰουστίνος ὁμιλεῖ ὡς Ἕλληνα φιλόσοφος ποὺ συνάμα ἀγαπᾷ νὰ ὁμιλεῖ διὰ τὴν χριστιανικὴν του πίστι. Πιστεῦει εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι τὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο τὴν ἐρμηνεύει.³⁵ Ἐφόσον ὅλοι οἱ φιλόσοφοι καὶ σώφρονες ἄνθρωποι τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς μετεῖχαν στὸν γενεσιουργὸ Λόγον καὶ εἶχαν «σπερματικὸν λόγον», ὅλοι κατεῖχαν θεῖες ἀλήθειες. Ἀλλὰ ἡ πλήρης ἀλήθεια ἀπεκαλύφθη ἀπὸ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ (Ἰωάν. 1.1), ὁ ὁποῖος ἐγένετο ἄνθρωπος ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑψωθεῖ εἰς τὸν Θεόν.

Ἡ σπουδαιότης τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὡς πρὸδρομος τοῦ Χριστοῦ διατυπώθηκε ὀλίγα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα. Ὁ Κλήμης γράφει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ «ἡ φιλοσοφία ἦτο ἀναγκαία πρὸς καταρτισμὸν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν ἀρετὴν» καὶ τοὺς ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, «καθότι ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ». Ὁ Κλήμης προσθέτει ὅτι ἡ φιλοσοφία ἐδόθη εἰς τοὺς Ἕλληνας «πρὶν ἢ τὸν Κύριον καλέσαι καὶ τοὺς Ἕλληνας ἐπαιδαγῶγει γὰρ καὶ αὕτη τὸ Ἑλληνικόν, ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν».

32. Ἰουστίνος, *Ἀπολογία Πρώτη*, κεφ. 46, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας (Ἀθῆναι 1955), σ. 186.

33. Ἰουστίνος, *Ἀπολογία Δευτέρα*, κεφ. 13. 207.

34. Ἰουστίνος, *Διάλογος*, κεφ. 2. 210.

35. Βλέπε Q. Breen, *Christianity and Humanism* (Grand Rapids, Mich. 1968), σ. 238.

Ὁ Ἑλληνικὸς λόγος καὶ ὁ Ἑβραϊκὸς νόμος ἔγιναν παιδαγωγοὶ ποὺ ἄνοιξαν τὸν δρόμο διὰ τὸν πιστὸν ποὺ τελειοποιεῖται ἐν Χριστῷ.³⁶

Ὁ Κλήμης ἐχρησιμοποίησε ἀρκετὲς ἀλληγορίες διὰ νὰ δείξη τὴν προπαιδευτικὴ ἀξία τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν χρησιμότητά της εἰς τὴν χριστιανικὴ πίστι. Καὶ γράφει ὅτι «ἡ Ἁγία Γραφή παρέχει τὴν μαρτυρία γιὰ τὴν ἐξηγήσιν της». Ἡ Σάρα, ἡ γυναῖκα τοῦ Ἀβραάμ ἦτο κατ' ἀρχὴν στείρα, (Γεν. 16. 1-9). Ἡ Σάρα μὴ ἔχουσα τέκνον, προσέφερε τὴν δούλην τῆς Ἀγαρ, τὴν Αἰγυπτίαν, εἰς τὸν Ἀβραάμ, διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τέκνα. Ἔτσι καὶ ἡ Ἑλληνικὴ σοφία, ποὺ ἐνοικεῖ εἰς τὸν ἄνθρωπο, ἐξακολουθοῦσε νὰ μένῃ στείρα καὶ χωρὶς ἀπόγονο γιὰ ἐκείνη τὴν γενεά, μέχρις ὅτου συνέπραξε μὲ τὴν χριστιανικὴ πίστι. Ὅπως ὁ Ἀβραάμ, εὕρισκόμενος εἰς καιρὸν ἀμηχανίας ἔπρεπε νὰ συναναστραφῇ πρῶτα μὲ μὴ θρησκευτικο-εκκλησιαστικὸ πολιτισμὸ, τὸν Αἰγυπτιακόν, διὰ νὰ παράγῃ καρπόν, ἔτσι καὶ ὁ Χριστιανισμὸς παρήγαγε καρποὺς ὅταν ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν εἰδωλολατρικὸ κόσμον. Ὁ Ἀβραάμ ἔφερε καρπὸν ὅταν συνουσιάσθῃ μὲ τὴν Αἰγύπτια, καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ὅταν ἐνηγκαλίσθῃ τὸν Ἑλληνισμόν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κλήμη, ὁ Ὠριγένης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, μέγας χριστιανὸς θεολόγος γιὰ ὅλους τοὺς αἰῶνες, εἶχε υἱοθετήσῃ πολλὰς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὅπως τὸ δόγμα τῆς αἰωνιότητος τῆς ψυχῆς. Διὰ τὸν Ὠριγένη, οἱ βιβλικὲς ἀλήθειες καὶ οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίαι δὲν ἦσαν ἀντιθετικῆς. Δὲν ἀπέριπτε τὴν θύραθεν σοφίαν, διότι ἐπίστευε ὅτι ἡ πηγὴ τῆς ἡτο ὁ Θεός. Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὑπηρετήσῃ τὸν ἴδιον σκοπὸν τὸν ὁποῖο διεδραμάτισε ἡ προφητεία εἰς τὸ ἀρχαῖον Ἰσραήλ. Καὶ οἱ δύο ἀλήθειες, ἡ ἐκ Θεοῦ ἀποκαλυφθεῖσα καὶ ἡ ἐξ ἀνθρώπων ἀποκτηθεῖσα, διὰ μελέτης, ἐρεῦνης καὶ θεωρίας, εἶναι δῶρα τοῦ Θεοῦ. Ὑπάρχει μιὰ ἀλληλοπεριχώρησις τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου, δηλαδή, δύο πηγὲς ποὺ συνεργάζονται διὰ τὴν διάδοσιν τῆς ἀληθείας.³⁷ Εἰς τὴν γραμματεία τοῦ τετάρτου αἰῶνος ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς φέρεται ὡς τὸ πρόσωπον εἰς τὸ ὁποῖο ταυτίζεται ὁ Μεσσίας τῶν Ἑβραίων μὲ τὸν Λόγον τῶν Ἑλλήνων.

Οἱ μεγάλοι Ἑλληνες Πατέρες ἡσυχολοῦντο καὶ ἀπεκρίνοντο εἰς τὰ θρησκευτικὰ θέματα τῆς ἐποχῆς των, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀνέπτυξαν καὶ μίαν θεολογίαν ποὺ ἐδέχετο τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία ὡς προορισμένη διὰ αἰῶνια κοινωνία μὲ τὸν Θεόν, ἀποκτηθεῖσαν διὰ διαφορῶν τρόπων καὶ μέσα στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Ἐξητοῦσαν τὴν ἀπανταχοῦ παρουσία τοῦ Θεοῦ μέσα εἰς

36. Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, *Στρωματεῖς*, Βιβλ. 1, κεφ. 5.

37. Ἐνθ. ἄνωτ. καὶ Ὠριγένης, *Κατὰ Κέλσου*, Βιβλ. 6, κεφ. 13. Βλέπε καὶ Jaroslav Pelikan, *The Emergence of the Catholic Tradition* (Chicago 1971), σσ. 27-31.

δλους τοὺς πολιτισμοὺς καὶ εἰς ὅλα τὰ ὄντα. Ἐπίστευαν ὅτι ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ὄχι μόνο εἰς τὸν κόσμον τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἀλλὰ συγχρόνως καὶ εἰς τὰ Ἔθνη, καὶ εἰς ὅλη τὴν οἰκουμένην. Ἀντελήφθησαν ὅτι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξίς εἶναι βασικά πνευματικὴ ὑπαρξίς. Ἡ θεολογία τῶν πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσόφων, ὅπως τοῦ Θαλῆ, ἡ πνευματικὴ ἀνθρωπολογία τοῦ Σωκράτους, καὶ ἡ μεταφυσικὴ φιλοσοφικοθεολογικὴ ἔρευνα τοῦ Πλάτωνος, οἱ ἠθικὲς ἀρχαὲς τῶν Στωϊκῶν καὶ ἄλλες παρόμοιες διδασκαλίαι τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἱστορικῶν, καὶ ποιητῶν προσέφεραν δυνατότητες σωτηρίας καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Εἰς τὴν πραγματικότητα, εἰς τὴν γραμματεία τῶν Ἑλλήνων ἀπολογητῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων διακρίνομε μιὰ γόνιμη ἔντασι μεταξὺ τοῦ χρόνου καὶ τῆς αἰωνιότητος, στὸ συνεχές καὶ τὸ ἀσυνεχές μέσα ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ἀνάμεσα στὴν φυσικὴ ἀποκάλυψι καὶ τὴν ἀγιογραφικὴν θεολογίαν. Ἡ θεία ἀποκάλυψις ἦτο γὰρ τοὺς χριστιανοὺς μιὰ βασικὴ πραγματικότης, ἀλλὰ ἐξ Ἰσου ζωντανὴ ἦτο καὶ ἡ βεβαιότης τῶν ὅτι ὁ Θεὸς τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἦτο Θεὸς παγκόσμιος, πρᾶγμα πού ἀπέρριπτε τὴν μοναδικότητα τῆς ἀποκαλύψεως τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου. Ὅρισμένοι μεγάλοι Πατέρες, στὸ δίλημμα μεταξὺ τῶν δύο δοξασιῶν, προέβησαν εἰς μίαν σύνθεσιν. Ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν οἱ Πατέρες κατόρθωσαν νὰ δημιουργήσουν ἓνα ὑγιὲς συγκρητισμὸν μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Δὲν ἐζήτησαν νὰ ἀποφύγουν τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων πίστεως καὶ λόγου, διότι δὲν εὗρισκαν ἀντίθεσι μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐβλεπαν καὶ τῆς δύο ἀξίες ὡς συγγενεῦσες ὑποστάσεις, ἡ καθε μίαν μὲ τὴν ἰδικὴ τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτιστικῆς θεωρίας.

Ἑλληνες Πατέρες μὲ μεγάλο κύρος, ὅπως ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ δοκίμιον «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων» καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως οἱ ἀγιολόγοι εἶχαν ἀνατραφεῖ μέσα σὲ διανοητικὸ περιβάλλον πού ἐσέβετο καὶ τῆς δύο. Ἡ ἀλήθεια ἡ ἀποκαλυφθεῖσα εἰς τῆς Γραφῆς, καὶ ἡ ἀλήθεια ἡ ἀνευρεθεῖσα διὰ τοῦ ἀνθρώπινου λόγου ἐθεωροῦντο ὡς συγγενεῦσες καὶ ταυτότητες ἀρχαί, ὡς θεόσταλτες δωρεαὶ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Δι’ αὐτὸ ἐπλοῦτιζαν τὰ συγγράμματά των μὲ ἐδάφια ἐκ τῶν Γραφῶν καὶ μὲ Ἑλληνικὰ φιλοσοφικὰ κείμενα.

Μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τῶν ἄλλων Καππαδοκῶν Πατέρων, ὁ Ἑλληνικὸς Χριστιανισμὸς τῶν βυζαντινῶν καὶ μετα-βυζαντινῶν χρόνων ποτὲ δὲν ἐδέχθη τὴν ἰδέαν ὅτι κάθε τι τὸ Ἑλληνικὸ εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἀποτελεῖ διαφθορὰ τῆς γνήσιας βιβλικῆς ἀλήθειας. Οἱ πιὸ ἀξιόλογοι Ἑλληνες Πατέρες ἔβλεπαν μιὰ εὐρύτερη προπαίδεια διὰ τὴν διείσδυσι εἰς

τὴν ἱστορία τοῦ σαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν προετοιμασία ποὺ ἐγίνε ὑπὸ τῶν προφητῶν τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ. Βιβλικὴ καὶ πατερικὴ διδασχὴ καὶ ἀρχαία Ἑλληνικὴ σκέψις συνεδέθησαν εἰς ἓνα σύστημα πίστεως, ἠθικῶν ἀντιλήψεων καὶ παραδόσεων, τὸ ὁποῖο διετηρήθη καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν χιλιετίαν.

Δὲν ἦτο μόνον ὅτι ὁμιλοῦσαν τὴν γλῶσσα τοῦ Πλάτωνος καὶ ἀπήγγειλαν ἔργα Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ φιλοσόφων καὶ ἦσαν ἐξοικειωμένοι μὲ τὶς Ἑλληνικὲς ἰδέες, τὴν ρητορικὴ καὶ ἠθικὴ ἦσαν πρὸ παντός πεπεισμένοι ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἦτο τὸ ὄργανο τοῦ Θεοῦ διὰ νὰ προσελκυσθῇ ὁλος ὁ Ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος εἰς τὸν ἀληθινὸ Θεό. Ὁ Χριστιανισμὸς προεβάλετο ὡς ἡ ὑψίστη φιλοσοφία. Καθὼς καὶ εἰς τοὺς ἀρχαιότερους χρόνους ποὺ ὀρισμένοι προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐκλαμβάνοντο καὶ ὡς φιλόσοφοι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, παρομοίως οἱ Ἑλληνες χριστιανοὶ ἐδέχθησαν τὸν Χριστὸ καὶ τοὺς ἀποστόλους, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Παύλου, ὡς φιλοσόφους. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ πατὴρ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἐπὶ παραδείγματι, γράφει, «δὲν δύναται νὰ ἀρνηθῇ τις ὅτι ὁ Σωτήρας καὶ Κύριός μας ἦτο φιλόσοφος καὶ εὐσεβὴς ἄνθρωπος». Πλὴν ὅμως, οἱ διδάσκαλοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐθεωροῦντο ὅτι ἦσαν ἀνώτεροι τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων συμπεριλαμβανομένου τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία υἱοθέτησε τὴν κλασικὴ παιδεία ὡς μία νέα πνευματικὴ δύναμι ποὺ θὰ συνέδεε τὸν Ἑλληνικὸ καὶ Ρωμαϊκὸ κόσμον μὲ τὴν θρησκευτικὴν παράδοσι τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ. Ὁρθῶς ἔχει διαπιστωθῇ ὅτι κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο «ὁ Ἑλληνισμὸς ἐνίκηθη ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό, ἀλλὰ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἠττήθη ἀπὸ τὸν ἠττημένο Ἑλληνισμό». ³⁸

Ἀκόμη καὶ εἰς τὸν Λατινικὸ Χριστιανισμό τῆς Δύσεως, ὅπου ἡ ἀρνητικὴ στάσις τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἔναντι τῆς Ἑλληνο-Λατινικῆς κλασικῆς παραδόσεως εἶχε μεγάλη ἐπίδρασι, εὐρίσκομε χριστιανοὺς διανοομένους οἱ ὁποῖοι ἐδέχθησαν τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὡς χρήσιμο ὄργανο τῆς θεολογίας. Στὴ 21 ἐπιστολὴ τοῦ ὁ Ἱερώνυμος γράφει, «Ὅταν μελετοῦμε τοὺς φιλοσόφους καὶ εὐρίσκομε κάτι τὸ χρήσιμο στὴν σοφία των τὸ μετατρέπομε πρὸς χρῆσιν τῆς πίστεώς μας. Ἀποβάλλομε ὅ,τιδήποτε ἀναφέρεται στὴν εἰδωλολατρία, κοσμικὰς φροντίδες καὶ ἀπολαύσεις». ³⁹

Κατὰ συνέπειαν, καθὼς ὁ Χριστιανισμὸς διεδίδετο καὶ ἐναγκαλίζετο τὸν

38. Ihor Sevcenko, «A Shadow Outline of Virtue. The Classical Heritage of Greek Christian Literature», στὸ βιβλίο του *Ideology, Letters and and Culture int Byzantine World* (London 1982), σ. 5.

39. Ἱερώνυμος, *Epistles*, no. 21.

Ἑλληνισμό, ἐξ ἰδίων του ὁ Ἑλληνισμός, διὰ τῆς γλώσσης καὶ σκέψεώς του, τῆς παιδείας καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου του, συνέχιζε νὰ προάγει τὸν ἐξελληνισμό τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ ἀντίδρασις ἐναντίον τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς ἦτο παροδική. Ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς κατέχει τόση δυναμικότητα ποὺ ἐκράτησε ἀδιάκοπη τὴν ἐνότητά του, τὴν ἀκεραιότητά του καὶ τὴν ἐλεύθερη δεκτικότητα του, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἐπλούτισε καὶ ἐπλουτίσθη ἀπὸ ἄλλες πολιτιστικὰς ἐπιδράσεις καὶ ἰδεολογίες μὲ τίς ὁποῖες ἤλθε εἰς ἐπαφήν. Ἡ διασταύρωσις μεταξὺ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ παρήγαγε τὴν σύνθεσι ποὺ λέγεται Ἑλληνικὸς Χριστιανισμός.

Εἶναι ἄξιο προσοχῆς τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους φυσιολογικὰς ἀρχαίων ποιητῶν, φιλοσόφων καὶ ἱστορικῶν, ὅπως τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Ἡσιόδου, Σοφοκλέους, Θουκυδίδου, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους καὶ Πλουτάρχου, ἦσαν εἰκονογραφημέναι εἰς τοὺς νάρθηκες ἐκκλησιῶν.⁴⁰ Συνήθως αὐτὲς οἱ εἰκόνες ἢ προσωπογραφίαι ἦσαν τοποθετημέναι κάτω ἀπὸ τοὺς προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἰδιαίτερα ἐκεῖνων ποὺ ἀνῆκαν εἰς τὸ γενεαλογικὸ δένδρον τοῦ Ἰεσσαί.

Διὰ τοὺς πρῶτους καὶ τοὺς μετέπειτα Ἐκκλησιαστικοὺς Πατέρες, τὸν ρόλον ποὺ ἔπαιξαν οἱ Ἑβραῖοι προφῆτες, ἀπόγονοι τοῦ Δαυὶδ διὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Μεσσία, τὸν ἴδιον ρόλον διεδραμάτησαν καὶ οἱ ποιηταί, φιλόσοφοι καὶ λόγιοι διὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν Ἑλλήνων νὰ δεχθῶν τὸν ἐνσαρκωμένον Λόγον, τὸν «Κεχρισμένον», τὸν Ἄγνωστο Θεὸ τοῦ Ξενοφάνη, Πρωταγόρα καὶ ἄλλων σοφῶν.

Πῶς οἱ Πατέρες δικαιολογοῦσαν τὴν υἱοθέτησιν τῆς Ἑλληνικῆς σκέψεως; Ἡ καλύτερη ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἐδόθη ἀπὸ τὸν Σωκράτη, τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ὁ ὁποῖος γράφει: «Ἡ Ἑλληνικὴ παιδείσις, οὔτε παρὰ τοῦ Χριστοῦ, οὔτε παρὰ τῶν αὐτοῦ μαθητῶν, ἢ ὡς θεόπνευστος ἐδέχθη, ἢ ὡς ἐπιβλαβὴς ἐξεβλήθη. Καὶ τοῦτο, ὡς ἡγοῦμαι, οὐκ ἀπρονοήτως ἐποίησαν. Πολλοὶ γὰρ τῶν παρ' Ἑλλήσι φιλοσοφῶσάντων, οὐ μακρὰν τοῦ γνῶναι τὸν Θεὸν ἐγένοντο». Καὶ προσθέτει εἰς τὸ ἴδιον κεφάλαιον (Γ, 16) τὰ ἐξῆς οἰκουμενικῆς φύσεως λόγια: «Τὸ δὲ καλὸν καὶ τὴν ἀληθειαν ἔχοντες, πάντα προσλαμβάνομεν δοκιμάζοντες. Τὸ γὰρ καλὸν ἐνθα ἂν ᾖ, ἴδιον τῆς ἀληθείας ἐστίν».⁴¹

Ἡ οὐσία καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς χριστιανικῆς λατρείας κατὰ τὴν βυζαντινὴν χιλιετίαν φανερῶνουν Ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ ἔμφασιν τῆς. Ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου ἀρχίζει μὲ ἓνα εἶδος ἀρχαίου Ἑλλη-

40. Κ. Σπετσιέρης, *Εἰκόνες Ἑλλήνων Φιλοσόφων εἰς Ἐκκλησίας* (Ἀθῆναι 1964).

41. Σωκράτης Σχολαστικός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Βιβλ. 3, κεφ. 16.

νικοῦ ὕμνου. Πρῶτον, ὅπως εἰς τὸν «Ὑμνο τῆς Ἀφροδίτης» ἀπὸ τὴν Σαπφῶ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Λατῖνο Λουκρήτιο εἰς τὸ ἔργο του *De Rerum Natura* ἀρχίζει μὲ μιὰ δοξολογία πρὸς τὸ θεῖον..., ὅπως ἀρχίζει ὁ Ὅρθρος, «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν...» Κατόπιν μὲ αἰτήσεις καὶ παρακλήσεις (κατὰ τὴν παράδοσι τοῦ Παρμενίδη, Ἑμπεδοκλῆ καὶ Ἐπικούρου) περὶ εἰρήνης καὶ πάσης ἀνθρωπίνης ἀνάγκης, ὅπως τὸ «Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης..» καὶ τὸ «Ὑπὲρ εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς».

Ἔχει διαπιστωθῇ εὐρέως ἀπὸ εἰδικοὺς πατρολόγους τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ὅτι πολλὰς χριστιανικὰς διδασκαλίες, ὅπως τὸ δόγμα περὶ «πνευματικῶν ὕμνων», καὶ μουσικὰς τάσεις ἦσαν προϊόντα τῆς προχριστιανικῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ θρησκευτικῶν παραδόσεων. Λόγου χάριν, ὁ Διατονικὸς Πρῶτος Ἦχος τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ὀνομάζεται Δῶριος διότι ἐχρησιμοποιήθη πρῶτον ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς. Ὁ εὐθυμος καὶ θερμὸς χαρακτήρας του, τὸ ἐπιβλητικὸ καὶ ὠραῖον ὕφος του πολὺ ὁμοιάζουν μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ νοοτροπία, διάθεσι καὶ ὕφος.

Ἡ προδιάθεσις καὶ οἱ θρησκευτικὰς τελετὰς τῶν Ἑλλήνων, ἐν ἀντιθέσει μὲ αὐτὰς τῶν Αἰγυπτίων, οἱ ὅποιοι γενικὰ ἤρεσαν τοὺς θρήνους, ἐβεβαίωσαν ὅτι οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων ἤρεσαν τοὺς χοροὺς καὶ τὰ τετραὰ ἄσματα. Λέγεται ὅτι ὁ Τέταρτος Ἦχος μὲ τὸ εὐθυμο καὶ πανηγυρικὸ ὕφος του ἦλθε ἀπὸ τὴν Σαπφῶ. Ὁ Ρῶσσος Ὁρθόδοξος θεολόγος George Fedotov προσθέτει ὅτι «ἡ ποιητικὴ δομὴ τῆς βυζαντινῆς ὕμνολογίας εἶναι μιὰ ὁργανικὴ σύνθεσις τῆς Ἑβραϊκῆς καὶ Ἑλληνικῆς μορφῆς τῆς τέχνης. Οἱ Ψαλμοὶ καὶ ὁ Ὅμηρος, μαζὺ μὲ ἄλλους κλασικοὺς ποιητὰς, συνέβαλαν εἰς τὴν διαμόρφωσι ἐνὸς κοινοῦ ταμείου εἰκονικῶν παραστάσεων καὶ ρητορικῶν σχημάτων. Τὸ κυριότερο χαρακτηριστικόν, πάντως, ἦτο ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις, ἡ ὁποία γίνεται αἰσθητὴ εἰς τὴν λογικὴ διατύπωσι καὶ εἰς τὶς θεολογικὰς ἐκφράσεις ποὺ εὐρίσκονται ἀκόμη καὶ μέσα σὲ λυρικοὺς ποιητικοὺς στίχους. Ἦτο μιὰ ποιησις ἀνωτέρας λογοτεχνικῆς μορφῆς, ἡ ὁποία ἀνεφύη μέσα ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς κλασικῆς ρητορικῆς τέχνης».⁴²

Ἡ αλληλοπεριχώρησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας γίνεται ἐμφανὴς καὶ εἰς τὴν τέχνην. Ἡ ἔμφυτος κλίσις καὶ ὠθησις πρὸς τὴν εἰκονικὴ ἀναπαράστασι εἰς τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ ἀφησε ἕνα ἀνεξίτηλο ἀποτύπωμα εἰς τὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησίαν. Ἡ σπουδαιότης τοῦ τελετουργικοῦ εἰς τὴν λατρεία, τὰ ἱερὰ σύμβολα καὶ ἱερὰ μυστήρια εἰς τὴν Ὁρθόδοξίαν εἶχαν παρόμοιους τύπους εἰς τὴν σκέψιν καὶ ζωὴν τοῦ ἀρχαίου Ἑλλή-

42. Johannes Quasten, *Music and Worship in Pagan and Christian Antiquity*, μεταφρ. Boniface Ramsey (Washington D.C. 1983) καὶ George Fedotov, μνημ. ἔργον, σ. 54.

νισμοῦ. Ἡ Θεία Εὐχαριστία, ὡς «ἀναίμακτος θυσία», μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν «λογικὴ θυσία» εἰς τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ θρησκεία, ὡς προσωπικὴ καὶ μυστικὴ λατρεία πρὸς τὸν Θεόν, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἦνοῦτο μὲ τὴν θεία φύσι κατὰ ἓνα μυστηριακὸ τρόπο. Ὁ Ἑλληνικὸς γάμος εἰς τὴν προ-χριστιανικὴ ἐποχὴ ἦτο περισσότερο ἀπὸ θρησκευτικὴ προᾶξις· ἦτο ἓνα μυστήριον μέσα εἰς τὴν λειτουργία τῶν Μυστηρίων Ἑλευσινίων, Διονυσιακῶν ἢ ἄλλων. Ὁ Ἑλληνικὸς γάμος εἰς τὴν Πυθαγόρεια παράδοσι ἐθεωρεῖτο ἓνα μυστήριον. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐχρησιμοποίησε τὴν ἴδια ιδέα ὅταν ἔγραψε, «τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστὶ» (Ἐφεσ. 5. 32). Ὁ καθαγιασμὸς τοῦ ζεύγους, καὶ ἰδιαίτερα τῆς νύμφης, ἦτο ἓνα βασικὸ στοιχεῖο τῆς τελετῆς τοῦ γάμου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.⁴³

Ὅταν κατὰ τὴν βυζαντινὴ χιλιετία ὁ γάμος υἰοθετήθηκε τελικῶς ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὄχι μόνο ὡς νομικὴ προᾶξις κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴ παράδοσι, ἦτο τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ὄχι τὸ Ρωμαϊκὸ ποὺ ἐπεκράτησε. Ἡ Ρωμαϊκὴ νομικὴ παράδοσις ὑπέκλυσε στὴν Ἑλληνικὴ πνευματικὴ-μυστηριακὴ ἀντίληψιν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς Πατέρας, συγγραφεῖς καὶ ὕμνογράφους, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποίησαν τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ γραμματεία διὰ νὰ ὑποστηρίξουν καὶ ἀναπτύξουν τὴν χριστιανικὴ θεολογία, οἱ Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι ἀπὸ τὸ 325 ἕως τὸ 787 (μ.Χ.) ἐχρησιμοποίησαν εὐρέως τοὺς Ἑλληνικοὺς φιλοσοφικοὺς ὅρους καὶ ἐννοίας διὰ νὰ διατυπώσουν τὰ δόγματα περὶ Θεοῦ, περὶ Χριστοῦ, περὶ Ἀγίου Πνεύματος, περὶ ἀνθρώπου, εἰκονογραφίας καὶ ἄλλες πτυχὲς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Παρ' ὅλα αὐτά, πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι, συμφώνως μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, οἱ νέοι μαθητευόμενοι καθωδηγοῦντο πῶς νὰ διακρίνουν ποιὲς Ἑλληνικὲς δοξασίαις ἠμποροῦσαν νὰ δεχθοῦν καὶ ποιὲς ἔπρεπε νὰ ἀπορρίψουν. Ἐν ὁλίγοις, ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, διὰ μέσου τῶν δύο χιλιετιῶν τῆς ζωῆς της δὲν παρημέλησε νὰ διδάσκη τὴν Ἑλληνικὴ σοφία, καθότι, ὅπως γράφει ὁ βυζαντινὸς Νικηφόρος Γρηγορᾶς, «Ἑλληνικῶν μαθημάτων λείως καὶ ὁμαλῶς μετοχεύει πρὸς τὰ θειότερα».⁴⁴

Ἐπὶ πλέον, ἔχει γίνεαι ἀποδεκτὸν ὅτι ἡ ἀνακάλυψις τῆς βιβλιοθήκης ἡ

43. L. R. Farnell, *The Higher Aspects of Greek Religion* (Chicago 1856), σσ. 25-35.

44. Νικηφόρος Γρηγορᾶς, «*Βίος καὶ Πολιτεία ... Ἰωάννου... Ποντοπρακλείας*», ἐκδ. V. Laurent, «*La Vie de Jean, Metropolitte d'Heraclee du Pont*» *Ἀρχεῖον Πόντου*, τόμ. 6 (1935), σσ. 29-63. Διὰ περισσότερες ἐνδείξεις βλέπε τὴν μελέτη μου «Ἡ Ἑλληνικὴ Κλασικὴ Κληρονομία ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀγιολογίᾳ», *Πλάτων*, ἔτος ΜΖ' / ΜΗ' (1995-96) (Ἀθῆναι 1996), σσ. 121-140.

Γραμματείας τῶν Γνωστικῶν τῆς Αἰγύπτου Nag Hammadi ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ Χριστιανισμός ἠμποροῦσε νὰ ἐξελιχθῇ πρὸς διαφορετικὴ κατεύθυνσι σὲ βαθμὸ πού ἡ 'Ορθόδοξος-καθολικὴ Χριστιανοσύνη, ὅπως τὴν γνωρίζομε εἰς τὴν ἱστορίαν, ἴσως δὲν θὰ ἐπιζοῦσε καθόλου. 'Εὰν ὁ Χριστιανισμός παρέμενε ποικιλόμορφος, ὅπως τὸν παρουσιάζουν τὰ κείμενα τῶν Γνωστικῶν, κάλλιστα θὰ ἠμποροῦσε νὰ χαθῇ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, μαζὺ μὲ δωδεκάδες ἄλλες ἀντίπαλες θρησκείες τῆς ἀρχαιότητος. 'Η ἐπιβίωσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ 'Ορθοδόξου Χριστιανισμοῦ ὀφείλονται «εἰς τὴν ὁργανωτικὴν καὶ θεολογικὴν κατάρτισιν πού ἡ νεοφανὴς 'Εκκλησία ἀνέπτυξε».⁴⁵

'Αμφότερες, ἡ ὁργανωτικὴ συγκρότησις καὶ ἡ θεολογικὴ ἀπάρτισις τῆς ἀρχαίας 'Εκκλησίας ὀφείλονται εἰς τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρίαν καὶ τὴν πνευματικὴν κληρονομίαν τοῦ 'Ελληνισμοῦ. 'Η 'Ελληνικὴ πόλις πού ἦτο αὐτόνομος ἀλλὰ καὶ μέρος εἴτε τῆς 'Αμφικτυονίδος, ἢ ἐνὸς 'Ελληνιστικοῦ βασιλείου, ἢ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ὁργανωμένη καὶ ζωντανὴ γύρω ἀπὸ ἓνα ναό, ἔγινε τὸ πρότυπον τῆς πρώτης χριστιανικῆς 'Εκκλησίας. 'Η σύναξις τῶν χριστιανῶν πιστῶν, ἔγινε μιὰ λειτουργοῦσα πόλις, ὅχι ἀπλῶς πολιτῶν κράτους, ἀλλὰ κοινωνίας ἀνθρώπων πιστευόντων εἰς Θεὸν-Χριστὸν ἐνανθρωπήσαντα. Εἰς κάθε τόπον ἡ ἐνότης τῶν διεκηρεζόμενων διὰ τῆς εὐχαριστηριακῆς συνάξεως τῶν πιστῶν, ἐνῶ ἡ ἐνότης τῶν μὲ ἄλλες ἐκκλησίες τῆς περιφερείας ἐστηρίζετο εἰς τὸ Συνοδικὸ σύστημα. Τελικῶς, ἡ ἐνότης καὶ ἡ φύσις τῆς «κοσμοπόλεως» τῆς 'Ελληνικῆς ἀρχαιότητος ἔδωκε τὸ πρότυπον διὰ τὴν ἐνότητα τῆς τοπικῆς 'Εκκλησίας μὲ τὴν οἰκουμενικὴν 'Εκκλησίαν.

'Επαναλαμβάνομε ὅτι ἡ θεολογικὴ καὶ δογματικὴ διατύπωσις τῆς χριστιανικῆς πίστεως δὲν θὰ κατορθώνετο χωρὶς τὴν χρησιμοποίησιν τῆς 'Ελληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς 'Ελληνικῆς πνευματικῆς κληρονομίας. 'Η χρῆσις τῆς 'Ελληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ διευκρίνησις τῶν 'Ελληνικῶν νοημάτων καὶ λεκτικῶν ὅρων συνέβαλαν νὰ γίνῃ ἐμφανὲς ὅτι τὰ χριστιανικὰ δόγματα καὶ οἱ θεολογικοὶ ὅροι εἶναι λογικὲς διατυπώσεις βασικῶν ἀληθειῶν ἐκ τῶν βιβλικῶν διδασκῶν καὶ ἐκφράσεις ἐνὸς μεγάλου, ἀν' ὅχι οἰκουμενικοῦ, κύκλου τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας.

'Εν περιλήψει, ἡ αλληλοπεριχώρησις τοῦ 'Ελληνισμοῦ (τῆς γλώσσης, σκέψεως, μορφῶν καὶ συμβόλων) καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ πρέπει νὰ ζητηθῇ μέσα εἰς τὸν ἐξελληνισμένον 'Ιουδαϊσμόν καὶ εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας. 'Ο Χριστιανισμός ἐγεννήθη μέσα εἰς τὸν ἐξελληνισμένον 'Ιουδαϊσμόν καὶ ἐτράφη μέσα εἰς τὸ 'Ελληνικὸ πολιτιστικὸ κλῆμα, τὴν πνευματικὴν-φιλοσοφικὴν ἀτμόσφαιραν καὶ τίς 'Ελληνικὰς ἢ ἐξελληνισμένους ἀνατολικὰς μυ-

45. Elaine Pagels, *The Gnostic Gospels* (New York 1979), σ. 142.

στηριακὲς θρησκείες καὶ δοξασίες. Ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος ἀναπόφευκτα ἥσκησαν μιὰ μόνιμη ἐπίδρασι εἰς τὸ χριστιανικὸ κίνημα.

Τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικά, ἡ ἐξελληνισμένα, «μυστήρια», οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες καὶ οἱ θρησκευτικοὶ συμβολισμοὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανοὺς θεολόγους καὶ διανοομένους ὡς πρότυπα εἶδη. Ὡς παράδειγμα, ὁ «λόγος» τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τῶν Στωϊκῶν ἐχρησιμοποιήθη ὡς πρότυπο διὰ τὸ μυστήριον περὶ Λόγου-Χριστοῦ. «Ἦκετε ὡς ἐμέ, ὕψ' ἕνα ταχθησόμενοι Θεὸν καὶ τὸν ἕνα λόγον τοῦ Θεοῦ», γράφει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς. Ὁ Κλήμης καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι χριστιανοὶ θεολόγοι μετεχειρίσθησαν Ἑλληνικὰς παραστάσεις διὰ νὰ ἐξηγήσουν μὲ λογικὸ τρόπο διατὶ ἦτο ἀνάγκη ὁ Θεὸς νὰ προσλάβει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Διὰ τὸν Κλήμη ὁ Λόγος κραυγάζει, «Ἐθέλω γὰρ ... δοῦναι τῆς χάριτος, ὁλόκληρον χορηγῶν τὴν εὐεργεσίαν, ἀφθαρσίαν· καὶ λόγον χαρίζομαι ὑμῖν, τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο Χριστός, τοῦτο ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ... διορθώσασθαι ὑμᾶς πρὸς τὸ ἀρχέτυπον βούλομαι, ἵνα μοι καὶ ὅμοιοι γένησθε».⁴⁶

Ἐφόσον ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἐγεννήθη μέσα εἰς τὸ κενό, ἀλλὰ μέσα εἰς ἕνα Ἑλληνο-ἐβραϊκὸ πνευματικὸ περιβάλλον καὶ σὲ Ἑλληνικὴ διανοητικὴ ἀτμόσφαιρα, εἶναι λογικὸ νὰ πιστεύει κανεὶς ὅτι κάθε μυστήριον καὶ κάθε λειτουργικὴ πράξις, ἄσχετα ἀπὸ τὸν γεωγραφικὸν χώρον, ὑπῆρχε ἀπὸ τὸν πρῶτον ἢ ἔστω ἀπὸ τοὺς πρώτους τρεῖς αἰῶνας. Κατὰ πόσον ἦτο τὸ ἀποτελεσματὶς μιᾶς ἐνσυνειδήτου προσπάθειας διὰ νὰ γίνετι πιὸ εὐκολὴ ἡ υἱοθέτησις τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἢ μιὰ αὐθόρμητη προσαρμογὴ, ἢ ἐτυμολογία τῆς ἱστορίας εἶναι: ὅτι ἐπὶ πέντε περίπου αἰῶνας ἕνα εὐρὺ ρεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ πολιτιστικῆς παραδόσεως εἰσῆλθε μέσα εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν.

Πάντως, μὲ ὅσα εἶπα ἕως ἐδῶ δὲν σημαίνει ὅτι δέχομαι τὴν ἐκ γενετῆς ἐξάρτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμόν, ἢ ὅτι ἡ δύναμις καὶ ἡ ἐλκυστικότης τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπαναπαύονται μόνον εἰς τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμόν, ἀφοῦ δεχόμεθα Θεὸν ἐνανθρωπήσαντα. Ὅπως γράφει ὁ Κλήμης ὅτι, ὅταν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες καὶ ἀργότερα οἱ Μεγάλοι Πατέρες τοῦ τρίτου, τετάρτου καὶ πέμπτου αἰῶνος ἐδανείσθησαν παραστάσεις, σύμβολα, ὁρολογίες καὶ λέξεις, ἱερὲς στάσεις καὶ τύπους, δὲν τὸ ἔκαμαν διότι ἐζητοῦσαν θρησκευτικὴν πίστιν, καὶ ὅτι αὐτὸ ποῦ ἐδανείσθησαν δὲν ἦτο ἡ οὐσία ἀλλὰ τὸ περιβλήμα τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησαν διὰ νὰ παρουσιάσουν καὶ μεταδώσουν τὴν πίστιν ποῦ κατεῖχαν, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐσκοπεύαν νὰ ὑποβαθμίσουν τὸν Χριστιανισμόν εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν ἀρχαίων μυ-

46. Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, *Προτρεπτικός*, XII.

στηρίων. Ἐν τούτοις, τὰ ἱερὰ Μυστήρια καὶ οἱ λειτουργικὲς ἀκολουθίαι τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας δὲν διεμορφώθησαν ἀμέσως κατὰ τὴν πρώτη ἐμφάνισι τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀλλὰ σὲ χρονικὸ διάστημα πολλῶν αἰώνων.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι, ποιά εἶναι ἡ οὐσία, τὰ περίμετρα, καὶ ἡ μοναδικότης τοῦ Χριστιανισμοῦ; Καθ' ὃν χρόνον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα τῶν Ἑλληνικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, συνάμα πιστεύομε ὅτι οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς δὲν ὑπεισήλθαν εἰς τὰ οὐσιώδη τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἀλλὰ δὲν εἶναι σκοπὸς τῆς παρούσης μελέτης νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ ἐρώτημα τί εἶναι μοναδικὸ εἰς τὸν Χριστιανισμό. Δὲν ἀμφισβητῶ τὴν συνέργεια τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Ἡ ἀποκάλυψις φανερῶνει τίς ὑπερφυσικὲς ἀλήθειαι μὲ διαφόρους ἀνθρωπίνους τρόπους ἐκφράσεως, ὅπως διὰ τῶν λέξεων, ἀπεικονίσεων, ἱερῶν στάσεων καὶ συμβόλων, τὰ ὅποια τελικὰ γίνονται μόνιμα χαρακτηριστικὰ τῆς πίστεως. Τοιοῦτοτρόπως, δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττῃ ὅταν διαβάσομε δηλώσεις ὅτι, ὅλοι οἱ χριστιανοὶ «εἴμεθα ἐν πνεύματι ὅλοι Ἕλληνες», ὅπως γράφει ὁ διάσημος Ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος, Χιουῆγκο Ράνερ, καὶ ὅτι ἡ πρώτη ἐκκλησία ἦτο Ἑλληνική, ὅτι ἐφυτεύθη ἀπὸ Ἕλληνας, ... διευπώθη εἰς τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσαν», ὅτι «ἡ Δυτικὴ ἢ Λατινικὴ ἐκκλησία προήλθε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ ἐκκλησία ὅπως ἓνας κλῶνος βγαίνει ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ δένδρου», καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ τοῦ σώματος ποὺ τὸ λέγομε Ἐκκλησία εἶναι ἐξ οὐρανοῦ, ἀλλὰ τὸ αἷμα του εἶναι ἐκ τῶν Ἑλλήνων». ⁴⁷ Εἶναι ὑπὸ τὸ φῶς αὐτοῦ τοῦ ὑπόβαθρου καὶ αὐτῶν τῶν πνευματικῶν προϋποθέσεων ποὺ πιστεύομε ὅτι μιὰ ἀνεξάλειπτη ἀλληλοπεριχώρησις ἐπετεύχθη τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

47. Hugo Rahner, «The Christian Mystery and the Pagan Mysteries», στὸ συλλογικὸ βιβλίο *The Mysteries* ἐκδ. Joseph Campbell (Princeton 1978), σσ. 338-346. Tomas Spidlik, *The Spirituality of the Christian East*, μετ. Anthony P. Gythiel (Kalamazoo, Mich. 1986), σ. 351.